

INSTITUT SUPERIOR DE CIÈNCIES RELIGIOSES
SANT FRUCTUÓS
ARQUEBISBAT DE TARRAGONA

ELS ESCENARIS DE LA VIDA
DE SANT JERONI:
DE ROMA A TERRA SANTA

Dra. Cristina Godoy Fernández
(FHEAG - AUSP)

Lliçó inaugural

CURS
2020/2021

INSTITUT SUPERIOR DE CIÈNCIES RELIGIOSES
SANT FRUCTUÓS
ARQUEBISBAT DE TARRAGONA

ELS ESCENARIS DE LA VIDA
DE SANT JERONI:
DE ROMA A TERRA SANTA

Dra. Cristina Godoy Fernández
(FHEAG - AUSP)

Lliçó inaugural

CURS

2020/2021

Edita:

Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós
Arquebisbat de Tarragona

Impressió:

Impremta Torrell, SAU

Dipòsit legal:

T-895- 2020

ISBN:

978-84-930369-5-9

SUMARI

1. NAIXEMENT A STRIDO (ESTRIDÓ, DALMÀCIA) CA. 347
2. ROMA: PRIMERA ESTADA COM A ESTUDIANT (360-367) I SEGONA COM A SECRETARI DEL PAPA DAMAS (382-385)
 - 2.1. *Sant Joan de Laterà i el baptisteri de San Giovanni in Fonte*
 - 2.2. *Església de la Santa Creu o Sancta Hierusalem*
 - 2.3. *Sant Pere del Vaticà*
 - 2.4. *La Roma subterrània i les catacumbes*
 - 2.5. *Monaquisme domèstic a Roma*
3. TRÈVERIS, AUGUSTA TREVERORUM (367-370)
4. AQUILEIA (370-373/4)
5. ANTIOQUIA (373/4-379)
 - 5.1. *D'ermità al desert de Calcis*
6. CONSTANTINOBLE (379/380-382)
 - 6.1. *L'església dels Sants Apòstols o Apostoleion*
 - 6.2. *La 'Gran Església' de Constantí*
7. PELEGRINATGE PER TERRA SANTA (385-386): JERUSALEM, EGIPTE, ALEXANDRIA
 - 7.1. *Jerusalem*
 - 7.2. *Egipte i el desert monàstic*
 - 7.3. *Egipte: Alexandria, capital del patriarcat*
8. BETLEM (386 FINS A LA SEVA MORT AL 419/420)

ELS ESCENARIS DE LA VIDA DE SANT JERONI: DE ROMA A TERRA SANTA

Cristina Godoy Fernández (FHEAG – AUSP)

La intenció d'aquesta lliçó és fer un recorregut arqueològic pels llocs on va viure sant Jeroni, del qual es compleixen enguany els 1600 anys de la seva mort, el 30 de setembre de 420. Amb això volem retre-li un petit homenatge des de l'arqueologia cristiana a aquest Pare de l'Església occidental.

Jeroni va viure a diversos llocs entre els més importants de l'*orbis christianus* tant d'occident com d'orient, durant la segona meitat del segle IV i el començament del V, entre el 347 i el 420. Des del seu lloc de naixença a Estridó (Dalmàcia), Roma, Trèveris, Aquileia, Antioquia, el desert de Calcis, Constantinoble, el seu pelegrinatge per Terra Santa, Egipte i Alexandria per acabar instal·lant-se definitivament a Betlem fins al final de la seva vida. Resseguint els seus passos farem un periple pel Mediterrani, per tal de copsar què en queda arqueològicament del que els seus ulls deuen veure. Cal advertir al lector que només ens detindrem en les restes arqueològiques dels edificis de culte cristià contemporànies a la vida del sant; algunes capitals importants van tenir un esplendor molt destacable —i ben conegut artística i arqueològicament— en èpoques posteriors, des de mitjans del segle V en endavant, a les quals només farem al·lusió puntualment, si s'escau. Per aquesta raó, el fil conductor d'aquesta mirada monumental segueix l'ordre dels viatges que sant Jeroni va realitzar durant la seva vida. (Figura 1).

1. NAIXEMENT A STRIDO (ESTRIDÓ, DALMÀCIA) CA. 347

El propi Jeroni ens parla del seu lloc de naixement a *Strido Dalmatiae* en el seu *De viris illustribus*. Aquest oppidum és famós per ser el bressol de Jeroni, entre les províncies romanes de Dalmàcia i Pannònia, però es desconeix on és situat exactament. Uns autors el volen identificar amb Ljubljana —l'antiga Emona—, Estarod (totes dues a Eslovènia), altres a Zrin (Croàcia) o fins i tot a Grahovo (Bòsnia). Sigui quina sigui la seva ubicació, la província dàlmata és molt rica en restes arqueològiques romanes i cristianes.

Tot i no existir un acord en la identificació de la ciutat de naixement de Jeroni, ens detindrem, a mode d'exemple, a la ciutat romana d'Emona que es troba al centre de l'actual Ljubljana. Les excavacions efectuades en el complex episcopal han posat de manifest que es va construir al damunt d'una casa romana del segle I. Durant els següents 500 anys va ser remodelat en diverses ocasions. La reforma que aquí ens interessa destacar és la que va tenir lloc a inicis del segle IV, on una part de la zona residencial de la casa es va transformar en unes terres privades, amb la construcció d'hipocausts i la renovació completa dels sòls, a més de cavar tres pous. Una altra remodelació es va fer a la segona meitat del segle IV, quan en una part de la casa es va construir una capella pel culte. Però la millor reforma la fan a principis del segle V, quan pavimenten l'edifici de culte amb esplèndids mosaics, i afegeixen un baptisteri rectangular amb una piscina amb forma d'estrella que permetia el baptisme per immersió. Un pòrtic decorat també amb mosaics conduïa al baptisteri. En els mosaics han aparegut algunes inscripcions amb els noms d'alguns patrocinatoris o evergetes que havien finançat una part de la pavimentació musiva, entre ells, l'arxidiaca Antiochos. (Figura 2).

El bisbat d'Emona estava integrat en el cercle de l'àrea d'influència milanesa, la qual cosa es veu reflectida en la seva arquitectura cristiana. Era un punt neuràlgic entre el nord de l'Adriàtic i el Danubi sud i, a més, va jugar un paper fonamental en la defensa del limes dels Alps, *Claustra Alpium Iuliarum*. La vinculació de Jeroni amb Emona també la tenim documentada en el seu epistolari, en les cartes dirigides a unes monges i una altra a Antoni, un monjo també d'Emona (*Epístoles* 11 i 12, totes dues datades al 376).

Jeroni va néixer en una família aristocràtica i cristiana, el suficientment benestant com per enviar el fill a estudiar a Roma, on tots els seus parents esperaven que es llaurés un futur brillant en l'administració imperial.

2. ROMA: PRIMERA ESTADA COM A ESTUDIANT (360-367) I SEGONA COM A SECRETARI DEL PAPA DAMAS (382-385)

Jeroni va recalar a Roma en dues ocasions a la seva vida: la primera com a estudiant (360-367) i l'altra com a secretari del papa Damas (382-385). En el decurs d'aquests 25 anys la ciutat no deuria canviar tant, o, millor dit, l'arqueologia no és el suficientment precisa com per a poder diferenciar les noves construccions en un període de temps tan curt. La idea és obtenir una

panoràmica de la topografia cristiana de la ciutat de la segona meitat del segle IV, entre una estada i una altra. Un paisatge que sens dubte coneixia bé el nostre protagonista, tant el de la superfície com el de sota terra amb les catacumbes.

No sabem quina mirada faria el jove Jeroni amb 12 o 13 anys en el seu primer sojorn a Roma durant els set anys de la seva formació. Segurament deuria quedar fascinat per la majestuositat de la Ciutat Eterna i per les possibilitats de lleure que oferia. Temps enllà farà memòria de les «delícies romanes» («deliciis Romanis», *Ep.* 22,30) amb certa nostàlgia però també reconeixent que eren font de pecat. Aquestes disbauxes estudiantils deuriem ser molt freqüents perquè el Codi Teodosià recull una normativa que prohibia que s'allarguessin de matinada, així com regulava que els joves estudiants sovintegessin els espectacles.¹

Assistia a les declamacions i discursos del fòrum i ell mateix hi havia assajat en alguna ocasió, segons explica en una de les seves cartes (*Ep.* 81,1). La primera estada de sant Jeroni a Roma com a estudiant va estar marcada per la seva joventut i per les possibilitats que li oferia la capital de l'Imperi, com les comoditats dels edificis termals, o els espectacles com teatres, jocs de gladiadors als amfiteatres, curses de quadrigues en el circ, les quals van tenir molts seguidors a l'antiguitat tardana, i era un lloc d'ostentació social i del poder imperial.

No sembla que en aquests primers anys Jeroni estigués discernint la seva vocació. Però sí que va prendre la determinació de rebre el baptisme, per la qual cosa entenem que el catecumenat el deuria fer a Roma, en un moment en què durava un mínim de dos anys. Anem a fer un repàs dels edificis de culte que coneixem a la ciutat en aquesta època.

2.1. Sant Joan de Laterà i el baptisteri de San Giovanni in Fonte

Tot i que sant Jeroni no especifica on va rebre el baptisme, cal suposar que ho deuria fer al baptisteri de la catedral de Laterà. Es fa estranya la parquedat de detalls amb la que Jeroni parla del seu propi baptisme, però sí que repeteix que es va produir a Roma, fet pel qual quedarà marcat per sempre com un home romà, amb una 'romanitat interior', de la qual es mostra orgullós enmig

¹ *Cod. Theod.* 14,9,1. No es tracta d'una normativa moralista, sinó que pretenia evitar aldarulls del jovent.

de les diatribes dogmàtiques del moment. De fet coneixem aquests detalls per cartes adreçades al papa Damas uns anys després (Ep. 15, 1-2; 16, 2).

La Basílica Constantiniana, va ser un projecte constructiu de l'edifici imperial. Situada intramurs, al sector sud-est de la ciutat, sabem de la seva construcció a través del *Liber Pontificalis*, tot i que la seva ambigüitat no permet assegurar si es tractava d'una propietat de l'Església o era imperial: «Huius temporibus fecit Constantinus aug. basilicas istas quas et ornavit: Basilica Constantinianam».² S'ha discutit molt del perquè d'aquesta ubicació lluny del centre i dels «temples pagans» de la ciutat; alguns autors, com Richard Krautheimer, defensen que Constantí no hauria construït la basílica al centre de la ciutat per tal de no ofendre el Senat i els pagans que tenien els seus temples al fòrum.³ D'altres són més aviat partidaris d'explicar aquesta ubicació perquè l'emperador va aprofitar el solar on hi havia hagut les casernes —els *castra equitum singularium*— de la guàrdia imperial de Magenci a qui Constantí va vèncer al Pont Milvi.⁴ Com senyala Olof Brandt, no cal pensar en la basílica lateranense com un edifici 'públic' com els temples pagans, sinó que només hi tenien accés els cristians; en aquest sentit subratlla com algunes de les basíliques romanes mantenen el nom dels seus evergetes o espònsors: com la *Basílica Liberiana*, la *Basílica Julia*, *Basílica Valentini in Via Flaminia*, etc. Per Jeroni, els temples només són els pagans (Ep. 107, 1). Les basíliques construïdes dintre de les muralles conservaven els noms dels seus promotors o bé alguna referència del lloc. El nom de *Constantiniana* aniria en aquest sentit i no en el d'edifici imperial com sempre s'ha mantingut.⁵ En canvi les basíliques suburbanes sí que duïen l'advocació dels màrtirs o sants que s'hi veneraven.

El conjunt episcopal de Laterà és el més antic: Constantí en va iniciar la seva construcció l'any 314, només un any després de l'Edicte de Milà. El repte dels arquitectes era molt important, ja que la funció a la que es destinava

² L. DUCHESNE (ed.), *Le Liber Pontificalis. Texte, introduction et commentaire*, Paris I 1886; II 1892. LP I, 172.

³ R. KRAUTHEIMER, «The Ecclesiastical Building Policy of Constantine», en G. BONAMENTE – F. FUSCO (eds.), *Costantino il Grande dall'Antichità all'Humanesimo. Colloquio sull Cristianesimo nell mondo antico* (Macerata 18-20 dicembre de 1990), Macerata 1993, 509-552; esp. 545-546.

⁴ H. BRANDEMBURG, *Rom frühchristliche Basiliken des 4 Jahrhunderts*, Munic 1979; V. FIOCCHI NICOLAI, «Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal III al VI secolo», en I. DI SETEFANO MANZELLA (ed.), *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano. Materiali e contributi scientifici per una mostra epigrafica*, Ciutat del Vaticà 1997, 121-141. 127.

⁵ O. BRANDT, «Constantine, the Lateran, and Early Church Building Policy», *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam pertinentia* 15-1 (2001) 109-114.

l'edifici era del tot nova. Certament que l'arquitectura romana coneix models basilicals més antics i contemporanis —que són edificis públics destinats a altres funcions, com les tasques administratives i/o judicials. Però la seva adequació com a escenaris litúrgics requeria tota una altra icnografia. No hi havia models precedents en els quals es poguessin inspirar. La consulta amb el bisbe de Roma segur que seria referent a les seves dimensions, o, dit d'una altra manera, quanta gent hi havia de cabre? I, a jutjar per la seva grandària, la intenció era donar cabuda al màxim de persones en un sol ambient, en una cerimònia que hauria de tenir el seu fulcre al fons d'una estructura longitudinal. La part de la capçalera, apunta Federico Guidobaldi, es deuria inspirar en el desenvolupament de la Cena del Senyor en el marc de les aules triclinars (*triclinium*) que estaven en boga en aquells moments, i que no deixen de ser també aules rectangulars.⁶ Un aula tan gran, coberta amb encavallades de fusta, no podia tenir una llargada superior als 25 m, atès que és l'alçada màxima que poden tenir els arbres, la fusta dels quals s'empren pels travessers majors; això implica també la multiplicació de les naus laterals —cinc en aquest cas— sent la central més alta per il·luminar la part més important de l'edifici. A més, un altre dels requisits és que el fulcre s'havia de poder veure des de qualsevol punt de la basílica per participar en la cerimònia. Sens dubte la millor solució era la de la utilització de columnes, que permet una bona visió fins i tot des d'una posició obliqua. Llevat de la nau central —les columnes de la qual suportaven un arquiteu— les naus laterals descansaven sobre arcs de maó que, al seu torn, es recolzaven sobre les columnes, aconseguint una estructura més lleugera, que permetia una distància més gran dels intercolumnis i una millor visibilitat del fulcre des de les naus laterals estant.

Aquesta combinació de solucions fa que la Basílica Lateranense esdevingui un model arquitectònic totalment nou, tot i que els elements ja existien per separat en l'arquitectura romana clàssica. Naixia així el prototipus de basílica cristiana, construït entre el 314 i el 318, la més gran de tota la cristiandat, el qual esdevindria el model dels episcopis d'altres ciutats.⁷ (Figura 3).

El baptisteri de *San Giovanni in Fonte* va ser construït uns anys després. Conserva una gran part de la seva estructura original, feta d'*opus latericium* o maons molt típics de l'antiguitat tardana. Es tracta d'un edifici octogonal

⁶ F. GUIDOBALDI, «Architettura paleocristiana», en F. BISCONTI – O. BRAND (eds.), *Lezioni di archeologia cristiana*, Ciutat del Vaticà: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana 2014, 361-443; 368.

⁷ *Ibid.*, 370. S. DE BLAAUW, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale*. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri, Città del Vaticano 1994.

amb una piscina central vuitavada. Les primeres excavacions van trobar uns fonaments rodons, la qual cosa va fer deduir als investigadors que la primitiva piscina hauria estat circular. Les investigacions dels darrers anys —centrades sobretot en l'anàlisi de les estructures verticals que encara romanen dempeus amb mètodes d'arqueologia de l'arquitectura— han posat de manifest que aquesta estructura circular no és més que la cimentació de la piscina octogonal.⁸ Pel que fa a la data, tot apunta que és de mitjans segle IV, per tant d'època postconstantiniana; la qual cosa contradiu l'atribució de la seva construcció que el *Liber Pontificalis* fa a Constantí.

Per consegüent, el baptisteri Laterà és més antic que els anomenats «baptisteris ambrosians o milanesos» —caracteritzats per tenir una planta exempta de la basílica, planta central octogonal o quadrada i piscina vuitavada—; segurament el lateranense va ser model de tots ells.⁹ Abans d'aquestes intervencions arqueològiques, investigadors com Guglielmo di Angelis d'Ossat havien proposat els baptisteris milanesos, definits així per la importància de l'octògon en el seu programa icnogràfic, tant en el baptisteri com en la piscina baptismal. Es basaven en el poema —possiblement una inscripció— atribuïda a sant Ambròs de Milà, i es prenia la data del seu pontificat com a element cronotipològic.¹⁰ Aquests tipus de baptisteris després tindrà una àrea d'influència per tot l'arc del nord d'Itàlia i la Gàl·lia Narbonesa.

És probable que *San Giovanni in Fonte* —acabat gairebé d'estrenar— fos l'escenari del baptisme de Jeroni, i que el rebés de mans del papa Liberi (17-05-352 a 24-09-366) o ja pel propi Damas (1-09-366 a 11-12-384), amb el que va mantenir una estreta relació tota la seva vida, i fins i tot va acabar per fer-li de secretari. No ho podem saber del cert perquè Jeroni no esmenta ni el dia ni l'any concret, només en el decurs de la seva primera estada a Roma entre el 360

⁸ O. BRANDT, «Il battistero lateranense da Costantino a Ilario. Un riesame degli scavi», *Opuscula Romana* 22–23 (1997–1998) 7–65. O. BRANDT – F. GUIDOBALDI, «Il Battistero Lateranense: Nuove interpretazioni delle fasi strutturali», *Rivista di Archeologia Cristiana* 84 (2008) 189–282.

⁹ O. BRANDT, *Battisteri oltre la pianta. Gli alzati di nove battisteri paleocristiani in Italia*, Città del Vaticano: PIAC 2012, 33–85; ÍD., «Constantinian Baptisteries», *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae* (Roma 22–28/9/2013). *Costantino e i costantinidi. L'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi*, Pars I, Città del Vaticano: PIAC 2016, 583–610; esp. 590–591.

¹⁰ G. DE ANGELIS D'OSSAT, «Origini e fortuna dei battisteri ambrosiani», *Arte Lombarda* 14–1 (1969) 1–20. Sobre aquest poema ambrosià, es pot consultar el treball clàssic de F. J. DÖLGER, «Simbolismo cristiano del número ocho», en ÍD., *Paganos y cristianos. El debate de la Antigüedad sobre el significado de los símbolos*, Madrid: Encuentro 2013, 217–263, traducció castellana de l'original alemany publicat a *Antike und Christentum* l'any 1975.

i el 367. Això si tenim en compte que el baptisme solemne es feia la vigília de Pasqua i el conferia el bisbe de la ciutat.

De l'edifici original es conserven les parets externes, on encara es poden apreciar les finestres tapiades de mig punt en cada un dels costats de l'octògon. Res se sap de la part superior ni com es cobria la construcció. Pel que fa a la piscina vuitavada, actualment es troba completament emmascarada per les refaccions posteriors. Es conserva el baldaquí que cobreix la piscina, per la construcció del qual es van utilitzar columnes de pòrfir i marbres aprofitats d'altres construccions romanes. A mitjans segle V, el baptisteri va experimentar una notable remodelació, i es van afegir estructures en quatre dels seus vuit costats, creant una mena de planta cruciforme. Entre aquests hi havia la petita capella cruciforme de la Santa Creu, el vestíbul en 'U' —típic de l'arquitectura tardoromana— que encara es manté dempeus, la capella de Sant Joan Baptista i la simètrica de Sant Joan evangelista, ambdues també de planta cruciforme. Aquesta remodelació segurament començaria amb el papa Sixte III (432-440) i la deuria portar a terme el papa Hilari (461-466).¹¹ Tanmateix l'aparença actual del baptisteri, sobretot la part superior i la cúpula, es deu a la refacció que es va fer en temps del papa Urbà VIII (1623-1644), el qual a més va cobrir amb pintures les parets interiors en la seva part superior; és visible el seu escut amb l'abella. Una centúria abans, el papa Sixte V (1585-1590) havia fet enderrocar la capella de la Santa Creu i va obrir una entrada directament des de la plaça, per la qual avui dia es té l'accés al baptisteri. (Figures 4, 5 i 6).

Tot i que cal pensar en el baptisteri de la seu catedral de la *Basilica Constantiniana* al Laterà com a lloc més probable pel baptisme de Jeroni, cal tenir en compte que no era l'únic baptisteri que hi havia a la ciutat. Alguns dels anomenats *tituli* —l'origen dels quals havien estat donacions privades a l'Església— van esdevenir de seguida la «xarxa parroquial» de Roma: un total de 25 que constituïrien les *stationes* de la litúrgia estacional de la ciutat.¹² Algunes d'aquestes esglésies titulars van comptar amb baptisteri propi, com el *titulus Clementis* (Sant Climent) o el *titulus Lucinae* (Sant Llorenç in Lucina), o el *titulus*

¹¹ Hanna MENANDER – Olof BRANDT – Agostina APPETECHIA – Håkan THORÉN, 'The Lateran Baptistery in Three Dimensions'. A pilot study in building archaeology of the Lateran baptistery in Rome Lateran baptistery, Vatican State, Swedish National Heritage Board Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska Uppdragsverksamheten (UV), Öst 2010, 6-27.

¹² J. F. BALDOVIN, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy* (OCA 228) Roma 1987.

Prisca (Santa Prisca), per citar-ne només alguns.¹³ Res ens impedeix pensar que potser va ser batejat en alguna d'aquestes esglésies. De fet el mateix Jeroni ens parla de la seva visita al *titulus Iulii et Calisti*, situats a sota de l'actual Santa Maria del Trastèvere.¹⁴

2.2. Església de la Santa Creu o Sancta Hierusalem

No lluny del Laterà i també intramurs hi havia el palau del *Sessorium*, construït per Constantí on va desenvolupar un programa edilici propi de l'arquitectura de poder que també va desplegar en altres seus imperials de l'antiguitat tardana. En aquest indret es va construir la Basílica de la Santa Creu a instàncies de santa Helena —la mare de Constantí— com una mena de santuari / *martyrium* per contenir las relíquies de la Veracreu i els instruments de la Passió de Crist portats per l'emperadriu des de Jerusalem, segons consta en una llegenda prou antiga.¹⁵

Segons apunta Drijvers, el palau *Sessorium* o *Sessorianum*, hauria estat propietat de la mare de l'emperador on hi va viure almenys des del 317. També en aquesta propietat hi havia la coneguda com a *Domus Fausta*, la primera dona de Constantí. Quan Helena torna de Terra Santa, portant les relíquies de la Passió de Crist, va fer adaptar una de les sales d'audiències per a transformar-la en *memoria* / sagrari. Aquest seria l'embrió de la pròpia església de la Santa Creu.¹⁶ Una dada curiosa és que es tracta del primer santuari per contenir relíquies construït a dintre del *pomerium* de la ciutat, quan la majoria d'esglésies-memoriae es trobaven extramurs.¹⁷

L'església de la Santa Creu de Jerusalem constituïa l'altre gran edifici de culte cristià. Les seves grans dimensions i la proximitat al Laterà fan pensar al professor Guidobaldi que aquestes esglésies serien una mena d'edificis satèl·lit

¹³ H. BRANDEMBURG, *Le prime chiese di Roma. IV-VII secolo*, Milà: Jacca Books – Libreria Editrice Vaticana 2013, 116-164.

¹⁴ Aquest *titulus* va ser instituït pel papa Juli I (337-352), i excavacions recents han descobert estructures atribuïbles a la fase originària, F. GUIDOBALDI, «Architettura paleocristiana», 370-371.

¹⁵ Jan Willem DRIJVERS, «Helena Augusta and the City of Rome», en *Monuments & Memory: Christian Cult Buildings and Constructions of the Past: Essays in honour of Sible de Blaauw*, Turnholt: Brepols 2016, 147-153.

¹⁶ *Ibid.*, 150-151.

¹⁷ F. GUIDOBALDI, «Architettura paleocristiana», 370-371.

de la catedral en l'àmbit urbà.¹⁸ La basílica no va ser construïda *ex novo*, sinó que es va fer en un ambient del mateix palau imperial, aprofitant estructures precedents, com ja hem comentat. Comptem amb dues dades cronològiques aconseguides per mètodes arqueològics. La primera, la obtinguda pels segells dels maons utilitzats, que ens porten fins a època severiana (192-211), i, la segona, les anàlisis dendrocronològiques dels arquitraus de les finestres que es daten de l'època tetràrquica; això permet suposar que van aprofitar els maons que potser tenien emmagatzemats en un dipòsit. L'ambient mesurava 36 x 25 m amb una alçada d'uns 22 m. Al seu costat sud hi havia un amfiteatre i un circ, connectats amb el palau per un corredor cobert de 300 m. La seva façana externa estava feta de maons, i tenia uns grans finestrals a la part superior. L'interior estava decorat amb plaques de marbre, de les quals encara queden restes a l'intradós de les obertures inferiors; tanmateix la majoria varen ser espoliades. Per adequar-la al culte es va modificar l'orientació, pel costat curt a l'est es va adossar un absis enorme que abraçava gairebé tota l'amplada de la nau, de manera que la Santa Croce va esdevenir el primer edifici de culte orientat de Roma.¹⁹

Jeroni ens en parla en una de les seves obres (*De viris illustribus* 15,4). També esmenta la basílica Júlia que el papa Juli (337-352) va instal·lar a prop del Fòrum de Trajà,²⁰ i la *Basílica Liberiana* que el seu successor, el papa Liberi va construir al Esquilí i va ser el precedent de la Basílica de Santa Maria la Major, totes elles no titulars i intramurs, i posteriors a l'arc cronològic que ens ocupa.

2.3. Sant Pere del Vaticà

En una carta adreçada a Júlia Eustòqui, Jeroni explica una anècdota —que havia presenciada feia poc a Sant Pere— d'una dona rica que repartia almoïna entre els pobres, donant-los una moneda a cada un; una vella va tornar a fer la cua i quan va ser davant de la matrona, aquesta li va propinar un cop de puny (!). *L'Epístola* 22, 32 està datada l'any 384, és a dir del segon període d'estada de Jeroni a la Ciutat Eterna.

¹⁸ F. GUIDOBALDI, «Roma costantiniana», en *Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine del imperatore dell'cosiddeto* Editio di Milano (313-2013), Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana 2013, 453-469; esp. 460.

¹⁹ La gran majoria de basíliques funeràries i martirials estaven occidentalitzades. H. BRANDENBURG, *Le prime chiese di Roma*, 108-113.

²⁰ No s'ha de confondre amb l'anteriorment esmentada; d'aquesta construïda al fòrum de Trajà no es coneixen restes materials. *Supra* nota 14.

Una de les qüestions més debatudes als darrers anys és la cronologia de la construcció de la basílica de Sant Pere. El *Liber Pontificalis* atribueix la seva erecció al pontificat de Melquíades i sota el patrocini de Constantí. I aquesta ha estat una pauta que s'ha seguit durant tot aquest temps. Fa uns quinze anys Glen Bowersock va proposar que les referències del *Liber Pontificalis* no li mereixien credibilitat pel que fa a la seva atribució a Constantí ni a la llista de les seves donacions i que la data de construcció correspondria a un moment postconstantinià d'un del fills, segurament Constant o Constanci II.²¹ Aquesta proposta de datació ha estat seguida majoritàriament per la historiografia anglòfona, però també ha rebut fortes crítiques. Autors com Paolo Liverani²² o Hugo Branderburg en diversos treballs²³ han apostat per mantenir la cronologia constantiniana, almenys d'una part de la basílica on s'hi podia fer el culte, com en el transsepte. El punt central del seu argument és la creu dedicada per Constantí i la seva mare, santa Helena, que esmenta el *Liber Pontificalis*;²⁴ com que Helena mor al 329, aquesta creu i la part dels dispositius litúrgics construïts a sobre de la tomba de l'Apòstol haurien d'haver estat acabats abans d'aquesta data, és a dir que el 329 seria un *terminus ante quem*. De la mateixa manera, la troballa d'una moneda a sota de la basílica i datada l'any 318 hauria d'establir-se com un *terminus post quem*. Dit d'una altra manera, la seva construcció hauria estat entre el 318 i el 329, almenys pel que fa al transsepte. Brandembrug compara la construcció de Sant Pere amb la de Sant Pau Extramurs (per a la qual es tenen més dades cronològiques) i en la qual primer de tot es va acabar el transsepte per poder iniciar el culte. Així, a Sant Pere s'hauria seguit el mateix procediment, de manera que el transsepte amb la creu d'Helena ja estaria col·locada entre el 326 —data del retorn de santa Helena de Terra Santa— i el 329 de la seva mort. I quin era aquest culte que es podia fer al transsepte? Brandenburg dedueix del testimoni d'Egèria, que deia que el Martyrium es reservava per a la sinaxi eucarística, mentre l'Anàstasi era el lloc on es pregava la litúrgia de les

²¹ Glen W. BOWERSOCK, «Peter and Constantine», in William TRONZO (ed.), *St. Peter's in the Vatican*, Cambridge: Cambridge University Press 2005, 5-15; esp. 9-11. Cf. també la seva traducció de la Donació de Constantí a Sant Pere: Glen BOWERSOCK (trad.), *On the Donation of Constantine, Lorenzo Valla (1407-1457)*, Harvard: Harvard University Press 2007.

²² Paolo LIVERANI, «Old St. Peter's and the Emperor Constans? A debate with G. W. Bowersock», *Journal of Roman Archaeology* 28 (2015) 485-504.

²³ Hugo BRANDERBURG – Antonella BALLARDINI – Christof THOENES, *San Pietro. Storia di un monumento*, Milà: Jacca Books 2015. Hugo BRANDERBURG, *Die konstantinische Peterbasilika am Vatikan in Rom. Anmerkungen zu ihrer Chronologie, Architektur und Ausstattung*, Regensburg: Schnell & Steiner 2017.

²⁴ LP I, 176.

hores, els salms i els himnes, que el transepte de Sant Pere hauria tingut la mateixa funció. Per això la pressa en acabar-lo abans que la resta de la basílica.²⁵ (Figura 7).

2.4. *La Roma subterrània i les catacumbes*

Sant Jeroni fa un elogi de la fe del poble de Roma.²⁶ A més de la seva assistència als serveis litúrgics en les basíliques que esmenta, és especialment revelador com descriu la visita que feia a les catacumbes els diumenges per la tarda, amb els seus amics en la seva època d'estudiant:

Quan jo, de noi, vivia a Roma dedicat a l'estudi de les arts liberals, els diumenges acostumava a visitar, acompanyat per altres de la meua mateixa edat i aficions, les sepultures dels apòstols i dels màrtirs i amb freqüència vaig entrar en criptes que, excavades a la profunditat de la terra, tenien per les parets, pels dos costats de l'entrada, cossos de morts allí enterrats i, en estar en completa obscuritat, per tal que es compleixin en certa manera les paraules del profeta «que baixin vius a l'infern» (Sl 54,16), en entrar poca llum de la superfície que apaivagui el temor que provoquen les tenebres, tant que, més que parlar de finestra, s'ha de parlar d'un forat que deixa passar la llum, hom camina amb precaució i, envoltats per la foscor de la nit, ve a la ment aquell vers de Virgili: «L'horror que produeix l'entorn i fins el propi silenci esfereix el cor.»²⁷

Les catacumbes, i en particular les tombes dels màrtirs eren objecte de veneració ja des del segle III i atreïa pelegrinatges no només de la comunitat romana, sinó també els cristians d'arreu de l'imperi. ¿Quins són els cementiris subterranis més venerats als que podia referir-se Jeroni? Els sepulcres dels apòstols als quals al·ludeix no poden ser altres que els dels sants Pere i sant Pau. Tenint en compte a l'època a la que es refereix, durant la seva primera estada a Roma entre el 360 i el 367, cal pensar que —com ja hem esmentat més amunt— la basílica de Sant Pere ja estava construïda o en un procés molt avançat. No així la basílica de Sant Pau Extramurs que no va ser consagrada fins

²⁵ Una hipòtesi raonable i atendible a parer d'Olof Brandt: Recensió d'aquest darrer llibre de Brandenburg en *Rivista di Archeologia Cristiana* 93 (2017) 643-645.

²⁶ Jeroni, *In Gal. 2, praef.*: «Romanae plebis laudatur fides».

²⁷ Íd., *In Ez. 12,40,5-13*, on cita Virgili, *Aen. 2,775*. Traducció d'Albert Viciano. Agraïxo al professor Viciano que ens hagi facilitat el manuscrit de la introducció sobre la vida i la obra de sant Jeroni per un llibre dedicat al comentari dels salms d'aquest pare de l'Església i que es troba en preparació.

a finals del segle IV, ja en època teodosiana. Per consegüent, caldria pensar més aviat en la **Basilica Apostolorum** o *Sant Sebastiano ad Catacumbas*, a la via Àpia.

Pel que fa a la presència de les relíquies dels dos prínceps del Apòstols, sant Pere i sant Pau, no hi ha unanimitat entre els investigadors. La causa és l'ambigüitat de les fonts escrites, les quals no són unànimes en assenyalar la presència de les tombes d'aquests Apòstols a la via Appia. El denominat *Martyrologium Hyeronimianum* de principis del segle V —que no és de sant Jeroni— és un calendari litúrgic que assenyala la festivitat de sant Pere i sant Pau el 29 de juny —celebrada encara avui— que es commemorava respectivament al Vaticà, a la via Ostiense i després conjuntament a la via Appia *ad Catacumbas*. Un calendari més antic, que es pot datar l'any 258, refereix també una festa en honor de sant Pere al mateix indret. El *Liber Pontificalis*, crònica pontifícia del segle VI, explica com en època del pontificat del papa Corneli (251-253) es va realitzar la *traslatio* de les despulles de sant Pere al Vaticà i de sant Pau a la via Ostiense, respectivament, i encara sota el pontificat de Damas esmenta la presència de relíquies en cada una de les tres basíliques.²⁸ Sobre la base d'aquestes notícies contradictòries, els estudiosos han suposat que durant les persecucions del segle III —de Deci i Valerià—, durant les quals els cristians no podien practicar el culte ni anar als cementiris, els fidels haurien traslladat les despulles dels dos Apòstols per portar-les a un lloc segur i poder-les venerar, i les haurien enterrat a *San Sebastiano*; a això es referiria la festa del calendari del 258, esmentat més amunt. I un cop acabades les persecucions, les relíquies de sant Pere i sant Pau haurien estat restablertes al seu lloc d'enterrament originari.

A aquesta explicació, abastament estesa entre els especialistes, se li poden objectar algunes qüestions de caire arqueològic. Segons argumenta Hugo Brandenburg, les sepultures dels Apòstols no corrien cap perill, atès que la concepció romana no permetia la violació de les tombes, que eren sagrades i inviolables, fins i tot per uns criminals contra l'Estat, com podien ser considerats Pere i Pau. Per tant no calia traslladar-les.²⁹ Però, en el moment en que tant el Vaticà com la via Ostiense es van fer impracticables, es va fundar un lloc on poguessin retre'ls culte conjuntament, en un lloc que no fos un cementiri. El motiu per la institució del culte a la via Appia *ad Catacumbas* pot veure's per les Actes dels Apòstols apòcrifes, en les que s'afirma que, segons una llegenda del segle II, aquí haurien viscut plegats sant Pere i sant Pau. D'aquesta tradició encara se'n feia ressò el papa Damas en l'epigrama que va dedicar a tots

²⁸ LP I, 212.

²⁹ H. BRANDENBURG, *Le prime chiese di Roma*, 68-69.

dos apòstols «Hic habitasse prius sanctos conoscere debes»³⁰ (Has de saber que aquí van viure els sants), com una tradició vinculada a aquest indret. El mateix es pot inferir de la devoció dels fidels, per un grafiti trobat en el enlluït d'un mausoleu adjacent a la basílica que deia 'domus Petri', del segle IV i que confirmaria que la llegenda encara estaria viva en aquesta època.

Amb aquesta interpretació concorden millor les dades arqueològiques. No s'ha trobat durant les excavacions cap estructura que es pogués identificar amb les 'tombes' dels Apòstols Pere i Pau. D'haver existit, la construcció de la basílica s'hagués vist determinada, d'igual manera que a Sant Pere del Vaticà o a Sant Pau Extramurs, on els seus sepulcres eren els fulcres que marquen la col·locació dels altars i el vector arquitectònic que genera l'edifici. Només es va trobar una petita memòria o *trophæion*, que quan es va erigir la basílica va quedar obliterat i inaccessible.³¹

Aquesta basílica funerària es va construir al damunt d'una de les catacumbes romanes més populars i venerades. No és en va que el seu topònim va acabar per designar a tots els cementiris subterranis en l'edat mitjana, tot i que en l'època que ens ocupa, autors com a Jeroni o Prudenci es refereixen a ells com a *criptae*.

La *Basilica Apostolorum* a la via Àpia conserva encara una bona part de l'estructura original, tot i les restauracions practicades en època barroca. La seva disposició obliqua, i la diferent mesura de les naus laterals la fan una basílica amb unes característiques especials, degudes segurament a que està construïda en una pendent i a sobre de molts sepulcres antics, que obligaven a adaptar-ne les cimentacions. L'edifici està orientat est-oest, amb la façana a l'est i mesura 73 x 30 m, que la fa una de les basíliques més grans de Roma. Una altra característica rellevant d'aquest edifici és que presenta un deambulatori tot al voltant de l'absis, raó per la qual també són denominades 'basíliques circiformes', per la seva similitud amb la corba del circ. Aquest pas que conduïa des de l'exterior a través de les naus laterals fins a l'absis marcava un itinerari de veneració per un espai bastant penombrós en contrast a la claredat de la nau central.

Pel que fa a la datació, un monograma esculpit en un dels murs de delimitació del conjunt es pot interpretar com *Constantinus*, *Constans* o *Constantius*, per la qual

³⁰ ICUR V, 13273; ILCV 951: A. FERRUA (ed.), *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano: PIAC 1942, 20.

³¹ H. BRANDEMBURG, *Le prime chiese di Roma*, 69-70.

cosa es pren com a *terminus ante quem* l'any 361, de la mort de Constanci II, el darrer del fills de Constantí. A més, els aixovars de més de quatre-cents enterraments, trobats a dintre de la basílica, tant en maons com en sarcòfags, aporten elements de datació com monedes i inscripcions de durant tot el segle IV, per la qual cosa Brandenburg proposa la primera època constantiniana per a la seva erecció. També l'obra muraria suggereix aquesta data, perquè utilitzen l'*opus listatum*, composta per files alternades de maons i de pedra de tuffo.³²

Un component important que tenen la majoria de basíliques amb deambulatori—i entre elles la *Basílica Apostolorum*—és la presència de nombrosos mausoleus annexos, sobretot a les façanes sud, nord i del costat est. Aquests mausoleus pertanyien a famílies punyents. Un d'aquest mausoleus situat en l'angle sud-oriental, de planta circular amb 17 m de diàmetre, i construït amb molt de luxe es pensava que podia haver estat destinat per un membre de la família de Constantí; una inscripció apareguda al terra es data l'any 349, la qual cosa ratifica també la seva adscripció constantiniana. (Figura 8).

Les investigacions dels darrers anys que combinen tan les dades escrites com les arqueològiques coincideixen en admetre l'inici de l'ús de les catacumbes en els primers decennis del segle III. En aquells moments tan la comunitat cristiana de Roma, com la d'altres centres de l'*orbis christianus*, sentiren per primera vegada la necessitat de crear cementiris pròpiament cristians. Fins llavors els cristians s'enterraven en les necròpolis extramuraries juntament amb els pagans. Això va suposar un canvi radical en la pràctica funerària cristiana.³³

Una de les causes que va motivar la creació dels cementiris cristians va ser la pròpia Església per tal de proveir de sepultura als més pobres d'entre els pobres. Tertul·lià en fa esment de la 'deposita pietatis', una mena de almoïna que feien els fidels per tal de sufragar les despeses d'aquests enterraments.³⁴ Però també cal pensar en altres causes com el creixement dels conversos a principis del segle III, i l'augment de la consciència de comunitat cristiana,

³² H. BRANDENBURG, *Le prime chiese di Roma*, 65.

³³ V. FIOCCHI NICOLAI – J. GUYON (eds.), *Origine delle catacombe romane. Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana* (Roma, 21 marzo 2005). Ciutat del Vaticà: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2006. Una datació posterior la defensa Éric Rebillard (E. REBILLARD, *Religion et sépulture. L'Église, les vivants et les morts dans l'antiquité tardive*, Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales 2003). Cf. la resposta de Jean Guyon (J. GUYON, «À propos d'un ouvrage récent: retour sur le 'dossier des origines' des catacombes chrétiennes de Rome», *Rivista di Archeologia Cristiana* 81 [2005] 235–53) i d'Yvette Duval (Y. DUVAL, *Chrétiens d'Afrique à l'aube de la paix constantinienne. Les premiers échos de la grande persécution*. Paris: Institut d'Études Augustiniennes 2000).

³⁴ Tert., *Apologeticus* 39, 5-6.

que requeria a més el desenvolupament de la litúrgia funerària i del *refrigerium* o àgapes funeraris tan arrelats en la cultura romana.

La pràctica cada vegada més freqüent de la inhumació i l'augment de la població van provocar ben aviat una manca de sòl per a dur a terme els enterraments. Les famílies paganes i les associacions funeràries disposaven de cambres hipogees i mausoleus al llarg dels eixos viaris de les principals vies, decorats sovint amb frescos. Però aviat aquesta pràctica es va revelar insuficient.

És per aquesta raó que a Roma es va desenvolupar una solució amb un dels sistemes més singulars de necròpolis subterrànies, tot i que també se'n coneixen a altres indrets de la cristiandat, com a Nàpols, Sicília, Sardenya, Malta, el nord d'Àfrica, etc. El que era plenament nou d'aquests enterraments cristians era la disposició regular de les cambres subterrànies que es comunicaven entre sí i deixaven un final de les galeries preparat per futures expansions.

Entre les catacumbes més antigues de Roma cal ressaltar l'**Àrea I de Sant Calixte**, així anomenada pel llavors diaca que després va esdevenir papa. Calixte es va encarregar de supervisar la construcció d'aquest cementiri subterrani com una propietat de l'Església. Aquesta zona, datada a la primera meitat del segle III, consistia en dos passadissos paral·lels, cada un accessible per escales independents, entre els quals es desenvolupava una xarxa ortogonal de galeries interconnectades entre elles per passadissos secundaris. Les tombes estretes es disposaven horitzontalment en fileres fins al capdamunt de les parets i eren de característiques força similars (*loculi*); cap a l'any 230 hi podia haver enterrats uns 1.100 difunts. (Figura 9). Una mica més tard, ja en el 235, comencen a aparèixer *cubicula* que denoten ja l'aparició d'inhumacions privilegiades, entre elles la coneguda com a 'Cripta dels Papes' que contenia la tomba de nou bisbes de Roma. (Figura 10).³⁵

De la mateixa època daten les catacumbes de Calepodius en la Via Aurèlia, on va ser enterrat el papa Calixte, i les de Pretextat a la Via Apia o les de Priscil·la, en la Via Salaria, que han proporcionat una datació de principis del segle III a través d'inscripcions, segells dels maons o per l'estil de les pintures. La catacumba de Priscil·la albergava uns 1.200 *loculi* i algunes tombes monumentals que contenien sarcòfags de marbre. També la denominada 'Àrea del Bon Pastor' de les catacumbes de Domitil·la presenta les mateixes característiques:

³⁵ V. FIOCCHI NICOLAI, «The Catacombs», en David K. PETTEGREW – William R. CARRAHER – Thomas W. DAVIS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, (Oxford Handbooks) Oxford: Oxford University Press 2019, 67-88, et passim.

una caixa d'escaleres i la disposició a banda i banda d'un corredor de galeries en forma «d'espina de peix». (Figura 11).

En la segona meitat del segle III, des del regnat de Valerià fins a la gran persecució de Dioclecià (303), els cementiris subterranis de Roma es reorganitzen i experimentaren una gran expansió al voltant de la ciutat. L'augment del nombre de conversions va fer que s'excavessin zones més profundes per aprofitar els solars, com el pis inferior de la Catacumba de Priscil·la que data de principis del segle IV. De manera que, contràriament a la lògica estratigràfica, les galeries més profundes són més noves que les situades a un nivell més superficial. La principal font de datació és la documentació epigràfica trobada a dins de les catacumbes. Les cinc inscripcions més antigues trobades *in situ* provenen de la Catacumba de Novacià i es daten pels consolsats romans entre 266-270.

L'adveniment del regnat de Constantí va ser un moment culminant per al desenvolupament de les catacumbes que està en consonància amb l'increment de les conversions, també de les grans famílies romanes, com sabem a partir de les fonts escrites. Sant Pere i Marcel·lí, Santa Agnès i Priscil·la creen noves zones amb *arcosolia* i *cubicula* profusament decorats amb pintures al fresc. Alguns d'aquest *cubicula* són monumentals i imiten formes arquitectòniques; i majoritàriament pertanyien a famílies benestants. Al mateix temps també s'hi fan enterraments senzills en *loculi*, la qual cosa denota la utilització de les mateixes catacumbes per diferents estaments socials.

Per tal de reconèixer les tombes en les interminables fileres de *loculi*, en aquesta època s'estén la pràctica de col·locar objectes sobre l'argamassa fresca que cobria les tombes: fragments de ceràmica i vidre (possiblement relacionats amb el banquet funerari), nines o altres joguines, monedes, anells, pintades amb marga de criptogrames o inscripcions funeràries.³⁶ (Figura 12).

La construcció de basíliques suburbanes en època constantiniana dedicades als apòstols Pere i Pau, i a altres màrtirs romans, com Llorenç, Agnès, Pere i Marcel·lí va proveir d'un gran nombre de tombes subterrànies a les que s'accedia per la pròpia basílica. En la dècada dels cinquanta del segle IV es va generar a les Catacumbes de Sant Calixte una àrea de tombes aristocràtiques —l'anomenada '*Soter*'—, organitzada a través de corredors ortogonals amb *cubicula* simètrics, disposats a banda i banda, il·luminats amb celoberts i sovint

³⁶ V. FIOCCHI NICOLAI, «Le catacombe romane», en F. BISCONTI – O. BRAND (eds.), *Lezioni di archeologia cristiana*, Ciutat del Vaticà: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana 2014, 273–360.

imitant les formes dels mausoleus imperials de superfície juxtaposats a les basíliques.

Cap a la segona meitat del segle IV es denota, especialment en els *cubicula*, la disposició de llocs per seure, bancs i càtedres, a més de plataformes per disposar *mensae* de marbre o de ceràmica per a fer el *refrigerium*, d'ús comunitari. Això demostra la vigència del banquet funerari en les comunitats cristianes, especialment per a l'època tardoconstantiniana, com indica la documentació literària.³⁷

No resulta difícil imaginar-se al grup de Jeroni i els seus amics fent un recorregut per una d'aquestes galeries, quan la veneració per les tombes del màrtirs ja havia recalat en la pietat dels fidels romans entre els anys 360 i 367. Tanmateix hem de referir-nos a la segona estada de Jeroni a Roma, entre el 382 i el 385, com a secretari del papa Damas per imaginar-nos un paper més actiu de Jeroni i les catacumbes.

El pontificat de Damas (366-384) suposa un canvi molt important en la veneració del màrtirs a les catacumbes, el qual va potenciar de diverses maneres. Va eixamplar l'entrada i els itineraris per arribar a les tombes dels principals màrtirs i va senyalitzar els itineraris (*itineraria ad sanctos*) per facilitar-ne el pas del pelegrins per les galeries. El mateix papa va compondre poemes elegíacs dels màrtirs que va fer gravar a Furius Dionisyos Philocalus en bellíssimes inscripcions amb capitals magnífiques que porten el seu nom (filocalianes).³⁸ Alguns *cubicula* van ser monumentalitzats i decorats, i s'hi van instal·lar celoberts i altars per afavorir-ne la il·luminació en les vetlles litúrgiques. No cal dir que la col·laboració de sant Jeroni com a secretari papal en la potenciació del culte als màrtirs en els tres darrers anys del pontificat de Damas deuria ser molt important, atès que —com ell mateix diu— «la meua paraula era la boca de Damas, de benaurada memòria».³⁹ Aquest recolzament al culte martirial en la política religiosa papal li va valer la fama immerescuda d'autor del *Martyrologium Hieronymianum*, compilat al nord d'Itàlia (potser Aquileia?) entre els anys 435 i 450, basant-se en tres martirologis o calendaris anteriors, i per tant molt posterior al seu sojorn a la Santa Seu.

³⁷ V. SAXER, *Morts, martyrs, reliques en Afrique chrétienne aux premiers siècles. Les témoignages de Tertullien, Cyprien et Augustin à la lumière de l'archéologie africaine*. Paris: Beauchesne 1980.

³⁸ A. FERRUA (ed.), *Epigrammata Damasiana*. Ciutat del Vaticà: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana 1942.

³⁹ Jeroni, *Ep.* 45,3: «Beatae memoriae Damasi os meus sermo erat».

2.5. *Monaquisme domèstic a Roma*

Altra de les activitats importants que va dur a terme Jeroni a Roma va ser la difusió del monaquisme domèstic. No en va ser el promotor, atès que quan va arribar per segona vegada a Roma el 382, aquest moviment d'ascetisme ja estava plenament implementat en alguns cercles de l'aristocràcia romana. Cap el 330 ja es coneixien alguns grups fascinats per l'ideal ascètic. Probablement hi va jugar un paper fonamental l'exili que va haver de passar Atanasi d'Alexandria (339-346) a Roma, qui, en connectar amb aquests cercles ascètics, va difondre els ideals monàstics egipcis, sobretot per la difusió de la *Vita Antonii* —de la qual Atanasi n'era l'autor— i traduïda al llatí per Evagri d'Antioquia abans del 375.

Jeroni va causar una gran admiració en aquests cercles ascètics urbans, sobretot els que formaven algunes riques matrones que vivien en grups familiars amb les seves serventes un pla de vida ascètica i de preservació de la seva virginitat. Un d'aquests grups més cèlebres era el que formaven la vídua Paula i les seves filles Júlia Eustoqui i Blesil·la en una comunitat de verges. Quan Jeroni va arribar a Roma al 382, juntament amb el bisbe Epifani de Salamina, aquest es va hostatjar a casa de Paula, com també ho faria el bisbe Paulí d'Antioquia. Probablement va ser acompanyant aquests prelats que coneixeria Paula i Júlia Eustòqui amb qui anys més tard haurien de protagonitzar una altra etapa de la vida de Jeroni a Terra Santa. Tanmateix resulta difícil de creure que Jeroni, exercint de secretari personal del papa, no visqués al palau lateranense.

L'arqueologia poca cosa pot revelar per a la identificació d'aquestes cases o domus romanes convertides en monestirs. Pel que sembla, aquests cercles ascètics es van desenvolupar en cases aristocràtiques, les quals es podien caracteritzar per un gran luxe i tot tipus de comoditats, com aigua corrent en banys privats o fins i tot calefacció. Diferent és que, per l'ascesi autoimposada, no s'aprofitessin d'aquestes possibilitats que oferien aquesta mena de «petites ciutats» a dintre de la ciutat.

Una llegenda poc creïble situa aquesta *domus* de Paula a sota de l'església de *San Girolamo della Carità*, prop del *Palazzo Farnese*. Recents excavacions fetes al subterrani de la biblioteca de la *Università della Santa Croce*, en aquell mateix indret, han posat al descobert una antiga *domus*, que els excavadors vinculen amb aquesta tradició de santa Paula Romana i sant Jeroni.⁴⁰

⁴⁰ Javier Á. DOMINGO – Luigi FINOCCHIETTI, *L'isolotto di San Girolamo della Carità a Roma. Letà antiga e tardo-antica* (Quaderni di Storia della Chiesa 7), Roma: Pontificia Università della Santa Croce 2019.

Més segura resulta la identificació del *Titulus Pammachii* al Celio, avui **Santi Giovanni e Paolo**. Pammaqui era membre de la classe senatorial i pertanyia a una de les famílies més riques de Roma. Havia estat company d'estudis de Jeroni en les escoles de retòrica i es va casar amb Paulina, segona filla de Paula, la qual va seguir sant Jeroni a Betlem on es va instal·lar, com veurem més endavant. Aquest ambient de conversió al cristianisme de tot aquest grup afavorí que Pammaquí es tornés un evergeta en la construcció d'edificis per a l'Església, sobretot després de la mort de la seva esposa, entre ells un hospici a la ciutat portuària de Portus a prop d'Ostia, juntament amb santa Fabiola.⁴¹ A més va promoure la construcció d'aquesta església de Santi Giovanni e Paolo, també coneguda com a basílica 'Pammachiana'.⁴²

Les intervencions arqueològiques en aquest indret les va endegar el pare passionista Germano de san Estanislao a finals del segle XIX, quan era professor de teologia i d'història de l'Església a Roma, amb la intenció de descobrir els sepulcres dels dos germans màrtirs, Joan i Pau a sota de l'església que la seva orde regentava i de la qual n'era rector. Un dia, des del presbiteri es va enfonsar un racó i van endinsar-se fins a descobrir en un bast ambient subterrani que conservava restes de pintura a les parets. Encara en els anys 1913 i 1914 el pare passionista Lamberto va dur a terme més indagacions arqueològiques, fins que l'any 1951, l'arquitecte Prandi va revelar l'existència d'una *domus* que passa per diverses fases, i conté pintures al fresc i mosaics, un complex de primera magnitud i d'un interès arqueològic excepcional. Les intervencions de l'any 2002 van recuperar en un itinerari per a la visita una sèrie d'ambients estratificats i transformats que van des del segle II i finals del segle IV, i que es conclou amb la basílica superposada, el *Titulus Pammachi*. Aquesta basílica va ser erigida entre finals del segle IV i inicis del V per Pammaqui que segurament va ser el darrer propietari de la *domus*.

La casa romana es troba en una de les pendents del Celio, en el conegut com *Clivo di Scauro* —la pendent d'Scauro—, que constitueix un extraordinari exemple d'un fòssil urbanístic, que ha perdurat des de l'antiguitat clàssica, l'edat mitjana i l'edat moderna. Des d'aquí s'accedia a l'habitatge, el qual, per

⁴¹ Ep. 66, 11; i Ep. 77, 6. 10.

⁴² La bibliografia sobre aquest monument és molt abundant. Remetem als dos estudis més recents de referència: A. ENGLER, *Caelius II. Pars Inferior. Le case romane sotto la basilica dei Santi Giovanni e Paolo*, Roma: L'Erma di Breschneider 2014, pel que fa la *domus*; i A. ACCONDI – F. ASTOLFI – S. BARCHIESI – A. ENGLER – F. SVIZZERETTO (eds.), *Caelius II. Pars Superior. La basilica dei Santi Giovanni e Paolo*, Roma: L'Erma di Breschneider 2020, per la basílica.

la seva ubicació en el desnivell del carrer, facilitava que disposés de dos pisos. Aquest és el cas de la *domus* del segle II, construïda amb molt de luxe, amb unes termes a la planta baixa i un petit carreró privat paral·lel al *Clivo di Scauro*. Al segle III la insula experimenta una transformació i es construeixen apartaments populars en dos pisos sobre un solar en forma trapezoïdal. A la planta baixa es desenvolupen una sèrie de *tabernae* o botigues —amb rebotiga—, i un entresol, mentre que als pisos superiors servien d'habitatge. En una tercera reforma, que s'ha de datar entre finals del segle III i inicis del segle IV, el solar acull un nou projecte d'una casa senyorial, unificant tots els apartaments anteriors, els establiments comercials i els entresòls, units mitjançant escales. Sens dubte aquesta casa devia pertànyer a una única família, possiblement la del senador Byzantium, el pare de Pammaqui i del qual heretaria aquesta propietat del Celio. (Figura 13).

La tradició hagiogràfica identifica en aquest lloc la casa dels màrtirs Joan i Pau, en la *Passio* del segle VI, en la qual els germans, oficials de la cort constantiniana, van ser morts i sepultats a dins de casa seva, en temps de l'emperador Julià l'Apòstata (361-363). Una altra versió més tardana de la *Passio* recorda la sepultura també aquí de tres devots: Crisp, Crispinià i Beneta, la representació de l'empresonament i decapitació dels quals es troba pintada en cada un dels laterals de la *confessio*, construïda a la segona meitat del segle IV sota l'escala on es creia que havien estat enterrats els cossos de Joan i Pau. El propietari de la casa va fer arranjar una segona escala que facilitava la visita *ad sanctos* i la veneració pública —com subratlla Vincenzo Fiocchi Nicolai⁴³— marcant l'itinerari de pietat dels fidels. Aquest és un sistema rotatori que veiem també en les criptes semianulars de les esglésies i en les basíliques amb deambulatori o circiformes, a les quals ja ens hem referit més amunt. A la pintura que decora la *confessio*, a més del cicle del martiri dels tres personatges ja esmentats, es troba en la part frontal una figura d'un personatge amb les mans enlairades en actitud orant, que té postrats als seus peus dos personatges, identificats amb Pammaqui i la seva dona Paulina. (Figura 14).

⁴³ V. FIOCCHI NICOLAI, «A proposito de Caelius II. Ancora sul santuario martiriale dei SS. Giovanni e Paolo al Celio», *Rivista di Archeologia Cristiana* 95 (2019) 281-326. Una de les crítiques que subratlla Fiocchi Nicolai és la inversemblança de què els morts fossin enterrats a dintre del *pomoerium* de la ciutat, en aquestes dates perquè encara estava prohibit per la llei romana. Més aviat es decanta per l'existència de relíquies *a contactu*, que segurament van portar la família de Pammaqui i que, potser després d'un període de culte privat dels habitants de la casa, van decidir obrir-lo al culte públic de la comunitat. A favor d'aquesta hipòtesi apuntaria també que les escales, que conduïen a la *confessio*, donaven a un pati accessible des del carrer.

3. TRÈVERIS, AUGUSTA TREVERORUM (367-370)

Hem de recular uns quants anys per tal de trobar el següent escenari de la vida de Jeroni. Un cop acabats els estudis a Roma, va dirigir-se cap a la capital de la prefectura de les Gàl·lies, *Augusta Treverorum*, l'actual Trèveris, per tal de seguir un *cursus honorum* al servei de l'emperador Valentinià I. Però ben aviat va decidir fer-se monjo i deixar la seva carrera civil.

El paisatge que Jeroni podia contemplar en aquests anys al voltant de la cort imperial era el d'una ciutat que Constantí havia potenciat com a seu imperial. Inconfusible és l'anomenada *Porta Nigra*, una porta de la ciutat amb baluards del segle II que s'ha conservat d'una manera excepcional i que encara avui és una icona de la ciutat. També la **Basílica o Aula Palatina**, que es manté dempeus i que serveix com a model per a estudiar l'arquitectura religiosa constantiniana, tot i que es tracta d'un edifici civil. L'altrament anomenada *Palästaule* excel·leix per les seves dimensions —27 m, al límit de la llargada dels arbres per les bigues— i un absis imponent. L'arquitectura romana de la Renània presenta moltes similituds amb la de l'àrea d'influència milanesa, com la utilització de fileres de maons amb poca argamassa, l'articulació dels murs externs mitjançant estructures verticals i arcades cegues i l'obertura de grans finestres. Per la part externa és molt sobria, mentre que a l'interior estava decorada amb plaques de marbre, de les quals encara són visibles els ancoratges. També s'ha pogut documentar l'existència d'un hipocaust per calefactar la sala, mentre la cronologia de l'edifici sembla correspondre a la primera època constantiniana, la dotació de calefacció es pot datar cap el 340, segons apunten les troballes numismàtiques, reforma a la qual també hauríem d'afegir la del terra de la basílica.⁴⁴ Aquestes són les característiques de l'arquitectura constantiniana present a Roma, Milà, Constantinoble i Trèveris, i que posen de relleu el lligam existent entre les seus imperials i les capitals religioses de l'Imperi.⁴⁵ (Figura 15).

⁴⁴ Trier. Kaiserresidenz und Bischofssitz. Die Stadt in spätantiker und frühchristlicher Zeit, Trèveris: Rheinischen Landesmuseums Trier 1984, 139-141. [Catàleg de l'exposició]. Per la datació dels mosaics i els hipocausts, P. HOFFMANN – J. HUPE – K. GOETHERT, *Katalog der römischen Mosaiken aus Trier und dem Umland*, Mainz a. Rhein 1999, 91-96, 120-127.

⁴⁵ F. GUIDOBALDI, «Leggere l'architettura costantiniana», en *Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine del imperatore del cosiddeto* Editio di Milano (313-2013), Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana 2013, 493-516.

Així mateix destaquen per la seva magnitud les termes imperials o les de Santa Bàrbara (*Barbara Thermen*) per les seves imponents dimensions, i que encara avui formen part del paisatge urbà de la ciutat.⁴⁶

Pel que fa als edificis de culte cal esmentar el **conjunt episcopal** que consta de dos edificis paral·lels, en una aula doble, que, juntament amb el d'Aquileia —com veurem més endavant— han centrat durant molt de temps l'atenció dels especialistes. La catedral es va erigir poc després del 326 i ocupava un solar que va ser donació de Constantí. Aquest grup d'edificis de culte va ser construït al damunt del palau imperial constantinià. Excavacions fetes a uns tres metres a sota de la Catedral de Sant Pere van recuperar una gran quantitat de fragments d'estucs pintats, procedents del sostre d'una sala noble del palau, d'una factura constantiniana exquisida. La encomiable obra de reconstrucció, restauració i musealització permet contemplar el sostre en tota la seva esplendor. Alguns retrats de les dones han estat fins i tot identificats, un d'ells de la mare de l'emperador, Helena, Constança, la filla, i el de Màxima Fausta, primera dona de Constantí a la qual va assassinar perquè l'acusava d'adulteri.⁴⁷ (Figura 16 a i 16 b).

La catedral es va projectar com un edifici doble, amb dues sales paral·leles, els fonaments de les quals han estat localitzats en les excavacions. El de la sala nord es troba a sota de la catedral del segle XI, mentre que la sud, s'ubica a sota de l'església gòtica de la Mare de Déu. Ambdues sales estaven enllaçades per una sèrie de dependències, entre elles un baptisteri de planta quadrada. Cada una de les sales estava formada per una nau central més elevada i dues de laterals. Les naus centrals de totes dues esglésies desembocaven en sengles presbiteris rectangulars, que estaven separats per cancells de marbre. La seva grandària de 73 m de longitud per 30 i 38 m d'amplada respectivament, permetien la concentració d'un gran nombre de fidels; la presència de patis amb pòrtics —que només flanquejaven i no envoltaven els atris— hauria sigut un altre element de distribució de fidels en els llocs de culte més concorreguts, amb accessos monumentals des del carrer. Atanasi d'Alexandria, exiliat de la

⁴⁶ W. REUSCH, *Die Kaiserthermen in Trier*, Mainz a. Rhein 1977, 178-189. Sembla que aquestes termes no es van acabar de construir mai, i que no van funcionar com a tals. Tanmateix, la majoria del seu alçat i la decoració dels seus murs sí que es poden datar en la primera època constantiniana. Uns 40 o 50 anys després, en temps de Gracià, es varen continuar els treballs, tot i que la funció va ser una altra; potser una caserna. F. GUIDOBALDI, «Leggere l'architettura costantiniana», 495-496.

⁴⁷ W. WEBER, *Constantinian Ceiling Paintings from a Roman Palace Underneath the Cathedral* (Museumsführer 2), Trèveris: Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum Trier 1986.

seva seu, explica que va assistir a la missa de Pasqua l'any 340 en l'edifici encara en construcció.⁴⁸ (Figura 17).

Cap a l'any 380, l'emperador Gracià va fixar la seva residència a Trèveris. La catedral, que només comptava amb una cinquantena d'anys va experimentar una gran remodelació: les columnes es van veure reforçades per uns pilars, per tal de poder sostenir el pes d'unes galeries al damunt de les naus laterals. Els presbiteris van ser demolits abans dels anys 353-356, i es va construir una estructura de planta central, que es va incorporar en l'església romànica i es conserva fins a una alçada de 25 m, encara visible avui dia.

Però és innegable que altres edificis de culte hi deurién existir en la ciutat. Sobretot monestirs, si tenim en compte que Jeroni es va decidir per abraçar la vida monacal a Trèveris. En aquest sentit resulta reveladora l'anècdota que explica sant Agustí en les seves *Confessiones*, segons la qual dos comissaris imperials, de passeig per la ciutat, es van trobar amb una residència de monjos; aquests els van parlar de la *Vita Antonii*, escrita per sant Atanasi, la qual els va entusiasmar tant que van deixar els seus càrrecs a la cort imperial. P. Courcelle va identificar aquests dos personatges com Jeroni i Bonòs, un seu amic de sempre que l'acompanyava des d'Estridó.⁴⁹ Com assenyala el professor Viciano, si bé aquesta identificació està molt discutida actualment, el que sí és cert és que il·lustra l'ambient en el qual el nostre protagonista hauria pres la decisió de fer-se monjo.

Malauradament l'arqueologia no ha revelat cap monestir de la segona meitat del segle IV a la ciutat de Trèveris. Aquesta important decisió la va anar a comunicar personalment a la seva família a Stridó, notícia que sembla que no va agradar gens als seus pares ni a la seva tia, amb els quals perdria el contacte per sempre més. No així la seva germana petita que el va acompanyar a la seva primera experiència monàstica a Aquileia.

4. AQUILEIA (370-373/4)

Jeroni va arribar a Aquileia i es va incorporar a la comunitat monàstica que Cromaci (oriünd de Concòrdia) va muntar a casa seva amb la seva mare, la seva germana, el seu germà i tot un seguit de laics i eclesiàstics. Es tractava d'una

⁴⁸ R. KRAUTHEIMER, *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Madrid: Cátedra 1984 (ed. original 1962), 55.

⁴⁹ P. COURCELLE, *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris 1950, 181-187. *Supra* nota 27.

comunitat familiar però estava oberta als altres; resulta interessant subratllar que era una comunitat mixta. Aquí va trobar Evagri d'Antioquia i el seu amic Rufí, juntament amb altres monjos. No sabem ben bé per què, però la comunitat es va dissoldre de mala manera i amb hostilitat. Cromaci va ser nomenat bisbe d'Aquileia per Ambròs de Milà, després de la mort del bisbe Valerià; Rufí va fer un pelegrinatge cap al bressol del monaquisme a Egipte; i Evagri va tornar a la seva pàtria a Antioquia, capital de Síria. Cap a Síria es dirigiria també Jeroni on va ser acollit per Evagri.

Tal i com hem comentat en el cas del monestirs domèstics de Roma, aquesta comunitat aquileienca no té un escenari arqueològic clar, atès que les cases o *domus* dels benestants que deixaven la seva propietat per a l'ús comunitari, poc es diferenciaven de l'arquitectura domèstica romana normal de l'època.

El que sí que deuria freqüentar Jeroni i la seva comunitat és el **grup episcopal anomenat Teodorà**, un dels més antics coneguts. L'edifici amb el primer nivell de mosaic està atribuït a Teodor, primer bisbe d'Aquileia (308-319) que va assistir al concili d'Arlès del 314. En el mosaic es conserva una inscripció que l'esmenta com a 'feliç', és a dir ja traspassat; atès que va morir l'any 319, alguns investigadors prenen aquesta data com un *terminus ante quem*. (Figura 18). La datació d'aquest grup episcopal és gairebé contemporània a la construcció de la Basílica Lateranense a Roma, la qual es data abans del 324. El grup, com ja hem mencionat més amunt, presenta la particularitat de tenir dues aules paral·leles, que, segons sembla, venia determinada per l'existència d'edificis anteriors.⁵⁰

La primera fase de les aules teodorianes té com a particularitat la senzillesa de les dues sales, però al mateix temps són molt grans —entre les dues amidaven 37 m de llarg. Enmig hi havia una tercera aula transversal, amb corredors i altres ambients. Els murs perimetrals es conserven només fins a un metre d'alçada; per consegüent, tota la reconstrucció que es vulgui fer de la part alta de les parets, de les finestres o del sostre han de ser necessàriament hipotètiques. Les dues aules estaven pavimentades amb mosaic, mentre que la transversal estava coberta d'*opus signinum*. Entre les dues es va disposar un baptisteri, el més antic del complex episcopal, dels tres que es varen arribar a construir en les diferents fases. En les excavacions van ser trobats restes de les pintures que decoraven el sostre, els quals imitaven els cassetons d'un teginat. Resulta desconcertant

⁵⁰ J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et a ses marges. D'après l'épigraphie des pavements de mosaïque (IVe-VIIe s.)*, Roma: École Française de Rome 1993, 127-130.

que cap de les tres aules disposi d'absis, la qual cosa li dona un caire de manca d'articulació arquitectònica, segons Olof Brandt. Per aquesta raó s'ha proposat una reconstrucció com si fossin 'caixes'.⁵¹ La posició de les pilastres suggereix que les aules, en comptes d'estar dividides longitudinalment en tres naus com és el més habitual, aquí estaven segmentades en quatre rectangles en cada una de les aules, cosa que també ho fa pensar la distribució dels tapissos de mosaic. Brandt adverteix del perill que suposa voler reconstruir la basílica, coneixent com van evolucionar els tipus d'edificis de culte posteriors. Cal senyalar també que els motius que decoren els mosaics són d'allò més abundants en els repertoris iconogràfics romans i tardoantics. Només es troba un motiu cristià, el cicle de Jonàs i la dedicació al bisbe Teodor, ja esmentada.⁵² Tan el mosaic, com la decoració pictòrica, i la pobresa arquitectònica —amb pilars i no amb columnes— demostren la modèstia del complex episcopal que l'allunya de l'ostentació que es pot observar en la Basílica del Laterà. (Figura 19).

Certament el tipus aquileienc és tan diferent del que després evolucionarà com a edificis de culte que hom es qüestiona si potser no s'haguessin construït inicialment per una altra funció, tot i que no hi indicis d'adaptació d'estructures precedents. Als anys cinquanta del segle passat, Josep Fink va proposar que aquestes aules estaven vinculades amb el palau imperial, una hipòtesi que va ser àmpliament secundada pels especialistes alemanys, però que a hores d'ara la majoria dels estudiosos que se n'ocupen del tema la descarten.⁵³ També s'ha formulat la hipòtesi de que siguin ambients comercials o magatzems destinats després al culte, encara que no existeixen proves concloents.⁵⁴ Precisament aquesta manca de proves porta a Olof Brandt a reivindicar que a Aquileia els

⁵¹ M. NOVELLO – M. SALVADORI – C. TIUSSI – L. VILLA, «Il primo nucleo episcopale di Aquileia: struttura e decorazione», en C. TIUSSI – L. VILLA – M. NOVELLO (eds.), *Costantino e Teodoro. Aquileia nel IV secolo*, Milano 2013, 143-151. Es pot consultar la pàgina de la *Fondazione Aquileia* on es poden veure aquestes reconstruccions i un petit vídeo de les aules en època constantiniana: <https://www.fondazioneaquileia.it/it/cosa-vedere/basilica> [Consulta: 24-08-2020].

⁵² H. BRANDEMBURG, «Il complesso episcopale di Aquileia nel contesto dell'architettura paleocristiana», *Antichità Altoadriatiche* 62 (2006) 19-60; esp. 45.

⁵³ J. FINK, *Der Ursprung der ältesten Kirchen am Domplatz von Aquileja*, Münster – Köln 1954. La pròpia modestia de les seves estructures i de la seva decoració fa encara més improbable la hipòtesi imperial.

⁵⁴ Una idea que ja havia llançat Noël Duval: N. DUVAL, «Quelques remarques sur les églises-halles», *Aquileia nel IV secolo = Antichità Altoadriatiche* 22 (1982) 399-412; esp. 402-403; i després represa per M. NOVELLO – M. SALVADORI – C. TIUSSI – L. VILLA, «Il primo nucleo episcopale di Aquileia: struttura e decorazione».

cristians van triar una planta ben senzilla per edificar l'església.⁵⁵ Es tractava d'aules de forma anònima que podrien haver servit per a funcions diverses, amb arrels molt antigues, i que —com puntualitzava Pasquale Testini— «les aules teodorianes podien haver estat el moment final de l'evolució històrica de la *domus ecclesiae*.»⁵⁶ Aquileia és doncs precedent al Laterà com a tipologia però no per cronologia, ja que les dues esglésies es varen construir simultàniament.

Tanmateix, la nova arquitectura cristiana monumental es va imposar ràpidament en el grup episcopal d'Aquileia. Una segona fase d'ampliació va ser la realitzada probablement pel bisbe Fortunatà (343-369) a mitjans de segle, tot i que la datació d'aquesta reforma és també objecte de debat entre els especialistes. Amb tot, les dades arqueològiques del pòrtic assenyalen els anys 360-370. Les obres van suposar una notable ampliació de l'aula nord, gairebé doblant l'espai de l'aula teodoriana.⁵⁷ La nova basílica es va dividir en tres naus per una doble columnata, amb la nau central més elevada per il·luminar l'espai central. També cal posar de relleu que aquesta nova basílica presentava característiques de monumentalitat, absents en l'aula precedent teodoriana. Això no obstant, sobta que no hi hagi un absis en un dels seus costats curts, però fins i tot aquesta particularitat es va imposar com una característica de moltes esglésies de la regió altoadriàtica i alpina.

Una nova basílica similar es va edificar enlloc de l'aula sud del conjunt teodorià, i entre les basíliques es va erigir un llarg vestíbul, rematat al costat sud per un absis, l'únic element d'aquestes característiques present en aquesta segona fase del complex episcopal d'Aquileia. La reforma de mitjans segle IV es va completar amb la construcció d'un segon baptisteri amb una piscina octogonal, flanquejat per les dues aules amb mosaics. Anys més tard en una altra reforma tardana d'aquesta mateixa reconstrucció es va edificar un tercer baptisteri davant de l'aula sud de planta octogonal i amb la piscina també vuitavada. Una moneda de Valentinià II (375-391) trobada en els fonaments del baptisteri i la recent excavació de l'ambient annex sud aporten una data de finals del segle IV i principis

⁵⁵ O. BRANDT, *La Croce e il capitello. Le chiese paleocristiane e la monumentalità*, Città del Vaticano: PIAC 2016, 31-33.

⁵⁶ P. TESTINI, «'Basilica', 'Domus Ecclesiae' e aule teodosiane di Aquileia», *Aquileia nel IV secolo = Antichità Altoadriatiche* 22 (1982) 369-398. Això no obstant, hem de tenir en compte que el concepte de *domus ecclesiae* no és un tipus d'edifici, sinó una categoria.

⁵⁷ M. HUMPHRIES, *Communities of the Blessed: Social Environment and Religious Change in Norther Italy, AD 200-400*, Oxford: Oxford University Press 1999, 194. A. BELLAVITE, *La basílica d'Aquileia. Tesori d'arte e simboli di luce*, Udine 2017.

del V, aclarint així la datació del mateix baptisteri.⁵⁸ Segurament aquest baptisteri podria ser el que tradicionalment s'ha atribuït a Cromaci, bisbe d'Aquileia des de 388/389 a 407/408.⁵⁹ (Figura 20).

5. ANTIOQUIA (373/4-379)

En sortir de l'experiència d'Aquileia, Jeroni es va dirigir cap a orient, sembla que sense un destí prefixat, però determinat a sortir sol a la recerca d'un destí d'anacoreta. El viatge el va començar per mar, però, un cop arribat a Grècia, va continuar per terra travessant Tràcia, Ponto i Bitínia, Galacia i Capadòcia. La rudesia de Cilícia, segons les seves pròpies paraules, el van fer emmalaltir amb grans febres fins que el va «acollir Síria, port segur per aquest naufrag errant», (*Ep.* 3,3). A Antioquia va trobar la hospitalitat d'Evagri on va passar un parell d'anys per recuperar la salut, amb els seus més i els seus menys. Tot i que sembla que va residir a Marònia, una propietat d'Evagri situada a 50 km d'Antioquia, intentem esbrinar quin tipus d'escenari descobriria en la ciutat de l'Orontes.

Antioquia era la capital de la província romana de Síria, i havia estat també la capital de l'imperi Selèucida. Després de la conquesta de Pompeu l'any 64 aC, la ciutat va experimentar una metamorfosi a causa de la romanització: amb termes, edificis d'espectacles —teatre i amfiteatre—, aqüeductes, un temple de Júpiter Capitolí i un tipus d'avinguda porticada molt característica de l'urbanisme oriental i que apareix per primera vegada aquí, a Antioquia.⁶⁰ Formava part, juntament amb Pieria, Apamea i Laodicea, de l'anomenada Tetràpoli, constituïda pels quatre nuclis urbans més importants a la riba del riu Orontes. Aquesta zona, limítrof amb el massís calcari del nord de la província, va desenvolupar una economia molt important basada en l'explotació de l'oli, i com a enclavament en la ruta de la seda, el que va proporcionar una riquesa considerable a la població d'una gran quantitat de nuclis urbans.⁶¹ La cristianització va arrelar ben aviat i es coneixen més de 1.200 esglésies fetes de pedra —la gran majoria ben conservades— les

⁵⁸ O. BRANDT, *La Croce e il capitello*, 34-36.

⁵⁹ O. BRANDT, «Constantinian Baptisteries», 584.

⁶⁰ W. BALL, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, London: Routledge 2004, 152-155. Aquest tipus de carrers porticats és com el que trobem a totes les representacions de Jerusalem, entre d'altres ciutats orientals (vegeu figura 31).

⁶¹ C. FOSS, «Late Antique Antioch», en Ch. KONDOLEON, *Antioch. The Lost Ancient City*, Princeton NJ: Princeton University Press 2000, 27.

quals defineixen una de les regions més riques per a l'estudi de l'arqueologia cristiana.⁶²

Una de les més antigues és la de **Qirq Bizeh**, la fase inicial de la qual es data al 330, tot i que la funció litúrgica no deixa lloc al dubte quan en la fase següent s'afegeixen elements de mobiliari litúrgic, com el característic bema siríac, però que ja data del segle V, o la capella dels màrtirs o *martyrium* ja del VI.⁶³ (Figura 21).

Pel que fa a la ciutat d'Antioquia, l'arqueologia ens ha revelat poca cosa de l'esplendor que deuria tenir a l'antiguitat tardana. Hi ha la tradició de la denominada 'Cova de Sant Pere' que va ser un pol d'atracció dels pelegrinatges, però no hi ha cap certesa arqueològica. Diferent és el cas de l'església cruciforme de Kaoussié, datada per una inscripció l'any 387, la qual és considerada el *martyrium* de sant Babylas, construït pel bisbe Meleci. Diversos terratrèmols (526 i 528) van derruir la ciutat gairebé per complet. Les reconstruccions posteriors i l'existència de la ciutat moderna d'Antakya al seu damunt fan molt difícil la indagació arqueològica per mitjà d'excavacions. Per aquesta raó, i per fer-nos una idea del paisatge urbà d'Antioquia al segle IV, s'ha de recórrer a les fonts escrites.

Aquest és el cas del llegendari **Octògon Auri**, segurament la primera seu constantiniana d'Antioquia, no ha estat identificat arqueològicament, per la qual cosa ens hem de conformar amb la descripció que en dona Eusebi de Cesarea en la *Vida de Constantí*. Es tractava d'un edifici octogonal amb dos ordres —inferior i superior—, i edícules al voltant que va ornamentar amb plaques d'or, bronze i altres materials preciosos.⁶⁴ Aquesta decoració podria ser de mosaic, estuc, o vidres. El que sí és digne de subratllar és la grandària que presentava l'edifici. Sabem per altres fonts que va ser consagrada l'any 341.⁶⁵

⁶² G. TCHALENKO, *Églises de village de la Syrie du nord*, Paris 1980. I alhora més impracticables per la lamentable situació bèl·lica en la que es troba el país.

⁶³ G. TCHALENKO, *Églises syriennes à bēma*, Paris: Paul Geuthner 1990, 151. L. M. WHITE, «Text and Monuments for the Christian Domus Ecclesiae in its Environment», *The Social Origins of Christian Architecture*, Valley Forge, PA: Trinity Press International 1997, 27. 136. E. LOOSLEY, «Syria», en David K. PETTEGREW – William R. CARAHER – Thomas W. DAVIS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, (Oxford Handbooks) Oxford: Oxford University Press 2019, 411-429; esp. 418-420.

⁶⁴ Eusebi de Cesarea, *Vita Constantini* III, 50, 2.

⁶⁵ F. GUIDOBALDI, «Leggere l'architettura costantiniana», 502. W. E. KLEINBAUER, «Antioch, Jerusalem and Rome. The Patronage of Emperor Constantius II and the Architectural Invention», *Gesta* 45 (2006) 125-145.

Cal suposar que Jeroni deuria freqüentar els fòrums de discussió teològica i les diferents escoles com la del retòric Libani, on va estudiar Joan Crisòstom. En aquell moment, cap el 377, es va produir el «cisma antioquè o melecià», en referència al seu bisbe Meleci. Van coincidir dos bisbes nicens, l'esmentat Meleci, i Paulí, i un d'arrià, Euzoius. Jeroni era partidari de Paulí, al qual va succeir Evagri, el seu amfitrió a Antioquia. El mateix Paulí va ordenar de prevere Jeroni, però sense càrrega ministerial per poder-se dedicar a les seves tasques d'estudi de la Sagrada Escripura; també va escriure en aquesta època la *Vita Pauli*, vida de sant Pau de Tebes, el pioner de l'eremitisme egipci.

5.1. D'ermità al desert de Calcis

Dos anys abans, l'any 375, Jeroni va voler degustar la vida eremítica al desert de Calcis, a uns 80 km al sud-est d'Antioquia, enmig del massís calcari on va seguir l'ascesi extrema d'algunes comunitats d'anacoretes. (Fig. 22). Desconeixem arqueològicament on estava l'emplaçament del seu lloc de recés. Tanmateix podem inferir com eren aquestes comunitats, inspirades en les semieremítiques d'Egipte, que veurem més endavant.

D'aquests monjos o anacoretes siris ens en parla Afraat (270-345) qui es va instal·lar a prop d'Antioquia el 360. Esmenta els ascetes que hi havia per la regió i se'n feia ressò dels mètodes poc convencionals i expressions extremes de disciplines penitencials que practicaven. Un dels exemples potser més clars és el de sant Simeó l'Estilita que va fer la seva asceti pujat al capdamunt d'una columna —estilita d'*estilos*, columna en grec—, des d'on feia la seva prèdica als nombrosos pelegrins que l'anaven a trobar. S'hi va passar uns 40 anys; tenia deixebles que li feien arribar les provisions per mitja de politges. El famós santuari que es va construir després de la seva mort l'any 459, excedeix la cronologia del nostre viatge però val la pena comentar-ho breument. El cos, però, sembla que va ser traslladat a Antioquia.

El fulcre de la veneració va ser la pròpia columna al voltant de la qual es va construir un octògon i un gran complex de quatre basíliques disposades en forma de creu, i va esdevenir un dels més grans centres de pelegrinatge de l'antiguitat tardana i de l'època bizantina. La primera fase es data aproximadament entre el 480 i el 490. En el segle VI va prendre tota la seva esplendor amb dos monestirs, un baptisteri, una hostatgeria i una gran via porticada a l'estil de les grans ciutats orientals. Una de les proves arqueològiques de la importància del centre de pelegrinatge de **Qalaat Sema'an** —que així se'n diu el santuari de Sant

Simeó l'Estilita— i de la veneració que suscitava sant Simeó és l'abundància de medallons trobats amb la seva efígie i repartits arreu del món cristià.⁶⁶ (Figura 23a i 23b).

L'experiència del desert de Calcis, amb els rigors de la seva ascesi, va ser una frustració per Jeroni. Segons explica ell mateix, va entrar en conflicte amb l'ortodòxia dels monjos del lloc, dels quals malfiava. Aprofitant aquella solitud va llegir molts llibres que es feia portar de la biblioteca d'Antioquia i també va rebre classes d'hebreu i arameu d'un convers que vivia una experiència eremítica per aquelles latituds (*Ep.* 125,12). Tanmateix el fustigament dels monjos del desert el van fer prendre la decisió de tornar a Antioquia l'any 377, on s'hi va estar fins el 379.

6. CONSTANTINOBLE (379/380-382)

Jeroni era partidari del bisbe Paulí d'Antioquia el qual volia ser reconegut per l'emperador Teodosi com a legítim bisbe enfront de Meleci. Per aquesta raó va acompanyar Paulí al Concili de Constantinoble del 381, en qualitat d'intèrpret pel seu coneixement de la llengua grega. Tanmateix l'emperador va reconèixer Meleci. En aquell parell d'anys va fer-se deixeble en l'escola de Gregori Nazianzè.

No podem oblidar que Constantinoble va ser fundada l'any 330 per l'emperador Constantí, qui va donar nom a la ciutat de l'antiga *Byzantion*, segons els cronistes cristians seguint els dissenys de la divina providència.⁶⁷ Ni tampoc volem deixar d'esmentar que va ser la seu d'alguns concilis ecumènics, com el segon del 381 esmentat, contra l'arrianisme. Constantinoble, finalment es va proclamar la seu més important de la cristiandat després de Roma.⁶⁸

Pel que fa a la ciutat cristiana és curiosa la reflexió que feia sant Agustí sobre la seva santedat i emfatitzava que Constantí no havia construït ni un sol temple pagà, mentre sí que, en canvi, havia potenciat la construcció de diversos llocs de culte cristià. No obstant això, els estudis arqueològics revelen

⁶⁶ J.-P. SODINI – J.-L. BISCOP, «Qal'at Sem'an et Deir Se'man: Naissance et développement d'un lieu de pèlerinage durant l'Antiquité tardive», en J.-M. SPIESER (ed.), *Architecture paléochrétienne*, Gollion 2011, 11-59.

⁶⁷ *Cod. Theod.* 13, 5.7. Eusebi de Cesarea, *Vita Constantini* 4,36.

⁶⁸ Es va proclamar en el Concili de Calcedònia (451), en el seu debatut Canon 28, la qual cosa va suscitar les protestes dels patriarcats d'Antioquia i d'Alexandria.

una cristianització força tardana de la ciutat, edificada a sobre l'anterior *Byzantion*. En contra de les nombroses llegendes que es van anar construint amb el pas del temps, sembla —com assenyala Cyril Mango— que la ciutat es va construir sobre el model d'altres capitals tetràrquiques, com *Nicomedia*, *Sirmium* o *Mediolanum*, i no sembla que inicialment es projectés com una capital 'cristiana'.⁶⁹ (Fig. 24).

L'escenari que Jeroni deuria trobar a Constantinoble en aquesta segona meitat del segle IV segurament comprenia les obres de monumentalització que havia fet el propi Constantí i de les quals l'arqueologia ha trobat petits indicis. Però la seva magnitud la va aconseguir la ciutat amb Arcadi (395-408) i Teodosi II (408-450). Des d'aleshores es va convertir en 'la' capital de la *pars orientis* i va desenvolupar un tipus d'urbanisme que va esdevenir un model per a altres capitals occidentals fins i tot dels regnes germànics. Entre ells cal destacar les restes del Palau imperial a prop de l'hipòdrom, que s'acaba per convertir en un lloc de representació del poder imperial, com il·lustra la base de l'obelisc del circ, obra de Teodosi II. (Fig. 25). Cal assenyalar també la proximitat de l'església palatina (Santa Sofia), de manera que l'esquema urbanístic típic es completa de la següent manera: palau, hipòdrom i església. El gran palau, que no s'ha pogut excavar, atesa la continuïtat urbana i, sobretot, perquè la Mesquita Blava es va construir al damunt, ocupava l'antic nucli de *Byzantion* i es coneix per les descripcions literàries. Tanmateix als anys 30 del segle passat es varen dur a terme unes excavacions que van descobrir un gran peristil decorat amb mosaics amb escenes de cacera i de la vida quotidiana —molt freqüents en aquesta època en les residències imperials i les vil·les dels poderosos— que es conserven en el Museu del Gran Palau, i que es daten entre el 450 i el 550. (Figura 26).

Tornem, però una mica enrere, per seguir les passes del nostre protagonista. La ciutat cristiana del segle IV que deuria contemplar Jeroni comprenia les esglésies construïdes per Constantí o els seus fills. Entre elles cal destacar: l'església dels Sants Apòstols o *Apostoleion* i la Gran Església (precedent de Santa Sofia).

⁶⁹ C. MANGO, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Phoenix – Londres 1994, 75. J. ARCE, «La fundación de nuevas ciudades en el imperio Romano tardío: De Diocleciano a Justiniano (siglos IV-VI)», en G. RIPOLL – J. M. GURT (eds.), *Sedes regiae (ann. 400-800)*, Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres 2000, 31-62; esp. 41-42. Veure també B. WARD-PERKINS, «Constantinople, Imperial Capital of the Fifth and Sixth Centuries», *Ibid.*, 63-81.

6.1. L'església dels Sants Apòstols o Apostoleion

Aquesta església va ser fundada per Constantí com el lloc més important de culte de la nova capital. L'emperador va projectar el trasllat de les relíquies de tots dotze apòstols per fer-se enterrar ell al mig com a tretzè apòstol ('isapòstolos').⁷⁰ L'església va ser consagrada en temps del seu fill Constanci II, que hi va enterrar al seu pare.⁷¹ Per les descripcions d'Eusebi de Cesarea sabem que les parets eren de marbre i disposava d'una cúpula daurada (*Vita Constantini* 4, 58-59). Arqueològicament no es coneix res d'aquesta fase de l'església. En època de Justinià va ser completament transformada, sembla que amb un projecte d'Isidor de Milet —el mateix arquitecte que va projectar Santa Sofia. La nau estava coberta per cinc cúpules, un tipus que va tenir molta repercussió en l'arquitectura russa posterior, i que trobem també a Sant Marc de Venècia. (Figura 27).

6.2. La 'Gran Església' de Constantí

Segons el *Chronicon Paschale* 1. 543-545, Constantí també va iniciar la construcció d'Hagia Sophia l'any 326. Considerada la catedral de la nova capital, va ser consagrada el 15 de febrer del 360 pel bisbe Eudoxius en el regnat de Constanci II. Inicialment es deia la 'Gran Església' (*Megalè ekklesia*), i després es va dedicar a la Divina Saviesa. L'edificació posterior de la Santa Sofia justiniana va emmascarar l'església originària del segle IV, de la qual han quedat vestigis en el atri i en l'*skenophilakion* o sagristia. Sabem que Joan Crisòstom predicava des del ben mig de l'església, on hi havia un ambó i *solea* (passarel·la) fets de pedra.⁷² Els cancells estaven coberts amb domassos daurats i l'altar era d'or amb incrustació de pedres precioses.⁷³ La Gran Església i el Senat, situat al costat, van ser destruïts per un incendi el 9 de juny de 404, en el marc dels aldarulls que es van produir després de la deposició de Joan Crisòstom. (Figura 28).

⁷⁰ R. FARINA, *L'Impero e l'Imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich: Pas Verlag 1966.

⁷¹ Procopi, *De aedificiis*, 1.4.19. D'aquesta manera s'instaurava una tradició que es perllongaria fins a dia d'avui: l'enterrament d'emperadors i monarques a les esglésies. M. A. CRIPPA, *L'Art paléochrétien : des origines à Byzance*. Saint-Léger-Vauban : Zodiaque 1998.

⁷² Joan Crisòstom, *Exp. Ps.* 48.17; *Hom.* 5: PG 55, 507. Cf. Thomas F. MATHEWS, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park. Pennsylvania State University Press 1971, 12-13.

⁷³ *Chronicon Paschale* 1,544-545.

Després de l'estada de Jeroni a Constantinoble, l'any 382 es va dirigir novament a Roma, on va fer la seva segona estada, desenvolupant la tasca de secretari del papa Damas tal com hem referit més amunt, i hem descrit la Roma del 382 i 385 que es deuria trobar el nostre protagonista.

L'any 385 va marxar de Roma, decebut, pel que sembla, per les seves expectatives frustrades per a ocupar la càtedra de sant Pere, en ser anomenat el diaca Sirici. El nou papa, reunit en concili van decidir que Jeroni havia de tornar a la seu del bisbe que l'havia ordenat, és a dir Antioquia. Malgrat tot, va esmerçar tot un any per fer un pelegrinatge per Terra Santa.

7. PELEGRINATGE PER TERRA SANTA (385-386): JERUSALEM, EGIPTE, ALEXANDRIA

Entre les obres de Jeroni no figura el gènere de diari de viatge i desconixeríem el seu pelegrinatge si no fos per les al·lusions que en fa en les seves cartes de forma marginal. Sabem que va estar, com no podria ser d'altra manera, a Jerusalem i als Llocs Sants, i que després, agafant la calçada romana que unia Síria i Fenícia amb Egipte, es va dirigir a visitar els centres monàstics (Ep. 108, 6-14).⁷⁴ També va fer cap a Alexandria, on va rebre lliçons de Dídim el Cec en temps del bisbe Teòfil.

Per poder-nos fer una idea del que constituïen aquests pelegrinatges, realitzats per personatges benestants de l'aristocràcia, no només de Roma sinó de tota la cristiandat, comptem amb el diari d'Egèria, el qual descriu amb tot luxe de detalls els costums litúrgics i els seus escenaris.⁷⁵ Va visitar, a més dels Llocs Sants, Egipte, Palestina, Síria, Mesopotàmia, Àsia Menor i Constantinoble. El pelegrinatge va tenir lloc pocs anys abans del de Jeroni (381-384), però pel

⁷⁴ En aquesta carta, que és un elogi fúnebre de Paula, escrita per consolar la seva filla Júlia Eustoqui, Jeroni descriu minuciosament la geografia dels *ipsissima loca*, com si ell hi hagués anat en aquesta comitiva de l'aristòcrata Paula, la seva filla Júlia Eustoqui, i el seguici de verges que les acompanyaven des de Roma. Es tracta d'una geografia dels llocs sants escripturístics, tant els referents a l'Antic Testament, com els de l'Evangeli. És interessant destacar que la majoria son escenaris on no es nomena l'existència d'un edifici de culte, la qual cosa ratifica la idea de què els llocs sants o *memoriae* s'havien transmès per tradició i sols posteriorment alguns d'ells van ser magnificats amb una església.

⁷⁵ En llengua catalana comptem amb els estudis i edicions de Sebastià Janeras. Primer, l'edició crítica bilingüe: S. JANERAS i VILARÓ, *Egèria. Pelegrinatge* (2 vols), Barcelona: Fundació Bernat Metge 1986. I segon, la traducció catalana i la bibliografia actualitzada: ÍD., *Egèria. Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, Barcelona: CPL 2010.

que fa als santuaris podríem dir que haurien variat molt poc de les descripcions d'Egèria. La comparació amb aquesta font literària contemporània pot ser molt útil per complementar les notícies obtingudes a través de l'arqueologia.⁷⁶

Si bé no podem saber si va visitar tots el Llocs Sants, o només uns quants, Jeroni segur que els coneixia molt bé, encara que fos d'oïda. Va traduir al llatí l'*Onomasticon* d'Eusebi de Cesarea a finals del segle IV.⁷⁷ Aquest text és la font principal per a l'estudi de Terra Santa en època romana i cristiana en la literatura occidental. En ell es van basar les primeres 'guies' de pelegrinatge i va ser la font de totes les *descriptions* fins a l'alta edat mitjana.⁷⁸

7.1. Jerusalem

Jeroni parla de forma metafòrica de què la seva sortida des de Roma cap a Terra Santa era com anar de «Babilònia a Jerusalem», en al·lusió a la vida depravada que havia denunciat que es feia a la Ciutat Eterna.⁷⁹ Sembla que va fer una escala a Xipre, però de seguida es va encaminar cap el centre dels centres de peregrinació de Terra Santa: l'escenari de la Passió, Mort i Resurrecció de Jesús a Jerusalem. (Figura 29).

Aelia Capitolina, que és com es deia la ciutat romana de Jerusalem, va mantenir vius els escenaris principals de la vida de Jesús, la qual cosa parla per sí mateixa de la importància de la comunitat jerosolimitana dels primers segles. Aquests escenaris haurien actuat com a «llocs de memòria», la ubicació dels quals es transmetia mitjançant la tradició, de generació en generació. La construcció

⁷⁶ La bibliografia de l'arqueologia cristiana de Terra Santa és immensa. Destaquem alguns dels títols d'estudis que segueixen sent fonamentals, per el seu caràcter de contacte directe amb els jaciments: J. W. CROWFOOT, *Early Churches in Palestine*, London 1941; o per ser un corpus: A. OVADIAH, *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn 1970. Posteriorment es va publicar l'*Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 4 vols, Londres 1975. Més recentment, J. PATRICH, «Early Christian Churches in Holy Land», en Guy G. STROUMSA – Ora LIMOR (eds.), *Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms* (Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages 5), Turnhout: Brepols 2006, 351-395.

⁷⁷ Està escrit sobre la forma d'un diccionari dels topònims de la Bíblia. E. KLOSTERMANN (ed.), *Eusebius, Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, Hildesheim 1966, que recull el text íntegre. Cf. també: R. S. NOTLEY – Z. SAFRAI, *Eusebius Onomasticon. The Place Names of Divine Scripture*, Boston – Leiden 2005, p. XI-XXXVII.

⁷⁸ R. SALVARANI, *Il Santo Sepolcro a Gerusalemme. Riti, testi e racconti tra Costantino e l'età delle crociate*, Ciutat del Vaticà: Libreria Editrice Vaticana 2012, 36-37.

⁷⁹ Jeroni, *Adv. Ruf.* 3,22.

d'edificis de culte sobre aquests llocs no es va produir fins després de la Pau de l'Església i les primeres iniciatives es relacionen amb l'emperador Constantí i la seva mare, santa Helena.⁸⁰ Van enderrocar el Temple de Venus d'època d'Adrià, construït damunt del Gòlgota, i van endegar una gran remoció de terres per tal de treure a la llum aquest turó, així com les tombes que hi havia al seu costat.

La circumstància de la «troballa providencial imperial» de la Santa Creu per part de santa Helena no deixa de ser una llegenda pietosa que té els seus defensors i els seus detractors. Hi ha una objecció important: Eusebi, en la seva descripció del *Martyrium*, no esmenta aquest fet, sinó que posa l'èmfasi en el descobriment de la tomba,⁸¹ la qual cosa fa deduir a Drijvers que va ser una llegenda forjada amb posterioritat.⁸² Tanmateix cal tenir en compte, com subratlla Joan E. Taylor,⁸³ que el propi Eusebi es refereix a «la Creu que ens salva» en la seva obra *Laus Constantini* 9, 16. Així mateix, cal tenir present que el culte a la Veracreu es difon d'una manera més pregonada des del 348, com testimonien les catequesis de Ciril de Jerusalem.⁸⁴ La difusió del seu culte a la *pars occidentis* de l'Imperi es produeix una mica més tard, entorn de l'any 395, quan Ambrós de Milà fa esment de la troballa de la Santa Creu per santa Helena al discurs fúnebre de l'emperador Teodosi.⁸⁵ La versemblança de que es trobés una creu tal i com assenyalava la llegenda és poc creïble, atès que els romans no enterraven les creus després de les execucions, però és possible que

⁸⁰ Aquesta política d'edifici imperial als Llocs Sants va ser endegada per Constantí però va ser continuada posteriorment per altres emperadors fins al segle VI amb Justinà, cf. G. T. ARMSTRONG, «Imperial Church Building in the Holy Land in the Fourth Century», *Biblical Archaeologist*, 30 (1967), 90-102. D. J. GEANAKOPOLOS, «Church Building and 'Caesaropapism'», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1966) 167-186. R. SALVARANI, «Costantino e la nascita dei santuari cristiani», en C. ALZATI – L. VACCARO (eds.), «Una Città tra Terra e Cielo: Gerusalemme». *Le Religioni – Le Chiese* (Storia Religiosa Euro-Mediterranea 3), Ciutat del Vaticà: Libreria Editrice Vaticana 2014, 123-156.

⁸¹ Eusebi, *Vita Constantini* 3, 24-40. R. SALVARANI, *Il Santo Sepolcro a Gerusalemme*, 63.

⁸² J. W. DRIJVERS, *Helena Augusta, the Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden: Brill 1992. Cf. també B. BAERT, *The Heritage of Holy Wood: Legend of the True Cross in Text and Image*, Leiden: Brill 2004. I sobre la llegenda S. HEID, «Der Ursprung der Helenalegende im Pilgerbetrieb Jerusalems», *Journal of Ancient Civilizations* 32 (1989) 41-71.

⁸³ Joan E. TAYLOR, «Christian Archaeology in Palestine», en David K. PETTEGREW – William R. CARAHAR – Thomas W. DAVIS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, (Oxford Handbooks) Oxford: Oxford University Press 2019, 369-389.

⁸⁴ Ciril de Jerusalem, *Catechesis* 4, 10; 10, 19; 13, 4. Sobre el culte de la Veracreu, cf. G. FROLOW, *La Relique de la vraie croix. Recherche sur le développement d'un culte*, Paris 1961.

⁸⁵ Ambrós de Milà, *De obitu Theodosii* 41-48.

es trobés un gran tauló de fusta vella en el temps de la visita de santa Helena i que s'aclamés com la Veracreu.⁸⁶

Sigui com sigui, entre el 326 i el 335, l'arquitecte imperial Zenobi va dirigir la construcció de l'Església del Sant Sepulcre. La consagració va tenir lloc al setembre del 335, segons ens informa Eusebi de Cesarea (*Laus Constantini* 11-18). El projecte havia d'incloure l'àmplia zona del Gòlgota i del Sant Sepulcre. Aquesta magnífica basílica, que coneixem gràcies a la descripció del mateix Eusebi a la *Vida de Constantí* —la qual inclou una carta adreçada al bisbe Macari en la que li dona instruccions—, disposava d'una entrada des del Cardo Màxim, l'artèria viària principal de la ciutat que anava de nord a sud, que conduïa a un atri o pòrtic que, al seu torn, duia a la basílica (anomenada *Martyrium* per les fonts escrites). Un segon pati porticat s'obria a continuació, amb les restes de la roca del Gòlgota, anomenada «ante Crucem» per Egèria. Des d'aquest espai s'arribava a l'edicle que contenia un bloc —retallat en la roca— que incloïa al seu interior el Sepulcre de Jesús, en una àmplia àrea a l'oest de la basílica. Amb posterioritat es va erigir una rotonda que envoltava el sepulcre de Crist, anomenat *Anàstasi*, el lloc de la Resurrecció.⁸⁷ (Figura 30). Mentre que aquesta estructura es data normalment en el regnat de Constanci II, cap el 361, les darreres investigacions de Shalev-Hurvitz la consideren de Constantí, abans de la seva mort l'any 337.⁸⁸ Tanmateix, aquesta hipòtesi no està exempta de problemes, ja que la fórmula rodona o octogonal recorda els mausoleus imperials, que s'erigien per acollir les despulles dels emperadors en un edifici centralitzat i cobert amb cúpula; en el cas de l'Anàstasi es va voler fer una anella de columnes i deixar el sostre descobert, de manera que es donava un simbolisme arquitectònic a la Resurrecció de Crist i al Sepulcre buit.⁸⁹

Des del punt de vista arqueològic, el complex del Sant Sepulcre ha estat objecte d'excavacions i estudis, que només han tret a la llum de manera

⁸⁶ TAYLOR, «Christian Archaeology in Palestine», 373-374.

⁸⁷ Per a la reconstrucció hipotètica de l'església del Sant Sepulcre: C. COUASNON, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, Londres: Oxford University Press 1974. V. C. CORBO, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme. Aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato*, Jerusalem 1981, vol. II, fig. 68. Més específica també la obra de J. E. TAYLOR, *Beneath the Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem. The Archaeology and Early History of Traditional Golgotha*, London 1994, 68-71.

⁸⁸ V. SHALEV-HURVITZ, *Holy Sites Encircled: The Early Byzantine Concentric Churches of Jerusalem*, Oxford: Oxford University Press 2015, 43-77.

⁸⁹ TAYLOR, «Christian Archaeology in Palestine», 374. Per els mausoleus imperials, cf. M. J. JOHNSON, *The Imperial Roman Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press 2009.

fragmentària algunes parts de l'estructura del *Martyrium*, la Capella de la Creu o Calvari,⁹⁰ l'Edícula⁹¹ i la Rotonda.⁹² Malgrat el coneixement fraccionat d'aquestes intervencions gairebé quirúrgiques, és possible imaginar les superestructures si ens basem en la comparativa amb altres edificis constantinians que es conserven dempeus, com la Basílica o Aula Palatina de Trèveris —més amunt analitzada— o el mausoleu d'Split-Spalato (de Diocleciana) o el de Santa Helena (Basílica *Ad duas lauros* de Sant Marcel·lí i Pere) o el de Santa Constança (Basílica de Santa Agnès), totes dues a Roma.⁹³

L'any 2016 es van dur a terme uns treballs de restauració de l'Edicle del Sant Sepulcre a càrrec de la Universitat Tècnica Nacional d'Atenes, i que es va difondre a través dels documentals de *National Geographic* l'any següent. Es va procedir a l'extracció de mostres de cal, procedent del morter i del marbre gris de la llosa de la tomba. La data obtinguda a partir del sistema d'acceleració òptica per luminescència (OSL, per les seves sigles en anglès) que mesura la quantitat de llum que es conserva des de la darrera vegada que la mostra va ser exposada a la llum; els resultats són sorprenents perquè daten del segle IV, entorn el 335,⁹⁴ data coincident amb la consagració, segons Eusebi de Cesarea, com ja hem esmentat. Curiosament arqueologia i fonts escrites estan d'acord.

Des del Sant Sepulcre els pelegrins podien dirigir-se pel carrer principal porticat (*cardo maximus*) en direcció sud, cap al turó de Sió. Allà s'erigia el lloc conegut com **Santa Sió**, on es commemoraven les aparicions de Crist

⁹⁰ C. KATSIMBIS, «The Uncovering of the Eastern Side of the Hill of Calvary and Its Base: New Layout of the Area of the Canon's Refectory by the Greek Orthodox Patriarchate», *Liber Annuus* 27 (1977) 197-208. G. P. LAVAS, «The Rock of Calvary: Uncovering Christ's Crucifixion Site», en B. KÜHNEL (ed.), *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art. Studies in Honor of Bezalel Narkiss on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem 1998, 147-150.

⁹¹ M. BIDDLE, *The Tomb of Christ*, Stroud: Sutton 1999.

⁹² D. CHEN, «A Note Pertaining to the Design of the Rotunda Anastasis in Jerusalem», *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 35 (1979) 178-181. E. W. KLEINBAUER, «The Anastasis Rotunda and Christian Architectural Invention», en B. KÜHNEL (ed.), *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art. Studies in Honor of Bezalel Narkiss on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem 1998, 140-146. ÍD., «Antioch, Jerusalem, and Rome: The Patronage of Emperor Constantius II and Architectural Invention», *Gesta* 45 (2006) 125-145, esp. 128-131. SHALEV-HURVITZ, *Holy Sites Encircled*, 43-77.

⁹³ C. ODAHL, «The Christian Basilicas of Constantinian Rome», *Ancient World* 26 (1995) 3-28.

⁹⁴ K. ROMÉY, «Exclusive: Age of Jesus Christ's Purported Tomb Revealed», *National Geographic*, November 28, 2017. Es pot consultar online: <https://www.nationalgeographic.com/news/2017/11/jesus-tomb-archaeology-jerusalem-christianity-rome> [Consulta: 29 agost 2020].

als deixebles després de la Resurrecció (Jn 20,19-29) i en la Pentecosta (Ac 2,1); es considera l'anomenada 'Cambra alta' a la que es refereixen els Fets dels Apòstols (Ac 1,13). El darrer sopar o la Cena del Senyor no s'hi localitzava en la topografia sagrada de Jerusalem fins el segle V, tot i que no es va imposar fins el segle VII.⁹⁵ A Sió sembla que va existir la primera església de Jerusalem, «l'església superior dels Apòstols», com l'anomena Ciril de Jerusalem.⁹⁶ Egèria l'esmenta diverses vegades en la seva litúrgia estacional de Setmana Santa, com a segon lloc en importància després del complex del Sant Sepulcre, com a església episcopal on s'hauria instal·lat Jaume, el germà del Senyor, considerat com a primer bisbe de Jerusalem. També indica la pelegrina que s'hi venerava la columna de la flagel·lació de Jesús el Divendres Sant, la qual —segons el testimoni del Pelegrí de Bordeus (333)— abans es conservava a la Casa de Caifàs. A aquesta església se li va superposar una altra més gran de cinc naus, construïda en temps de Joan II de Jerusalem (387-417), i encara embellida en el segle VI. Va ser excavada parcialment l'any 1899.⁹⁷ La «mare de totes les esglésies» era particularment rica en relíquies que conservava en el seu *diakonikon*, una cambra annexa al sud-est de la capçalera.⁹⁸ Curiosament — y encara que ens extralimitem del segle IV i de l'època de Jeroni— val la pena

⁹⁵ P. MARAVAL, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie. Des origines à la conquête arabe*, Paris: Cerf 1985, 257-258.

⁹⁶ Ciril, *Cath.* 16,4. Per tant, hem de considerar-la d'abans del 350.

⁹⁷ H. VICENT – F. M. ABEL, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, t. 2, *Jérusalem nouvelle*, Paris 1914-1926, 421-440.

⁹⁸ En l'època contemporània a Jeroni i per les descripcions dels itineraris dels pelegrins sabem que s'hi conservava la columna de la Flagel·lació —com ja hem esmentat— i la càtedra de Sant Jaume, el germà del Senyor. Al segle V, segons menciona el Leccionari de Jerusalem, al *diakonikon* de la Santa Sió s'hi veneraven: la corona d'espines, la llança que li va traspasar el costat, el calze dels apòstols i les pedres amb les que va ser lapidat sant Esteve.

esmentar que aquest *diakonikon* es troba representat en el Mosaic de Madaba, el primer mapa de Terra Santa que es data al segle VI.⁹⁹ (Figura 31).

A la Muntanya de les Oliveres, Constantí va construir la **basílica d'Eleona**, associada al lloc on Jesús va ensenyar el Parenostre al seus deixebles.¹⁰⁰ L'església (30,5 x 19 m) tenia tres naus amb dos rengleres de sis columnes i estava precedida per un atri i un pòrtic als peus amb tres portes d'entrada. Contenia una cripta —a la qual s'accedia per dos trams d'escalas, una d'accés i una altra de sortida, a sota l'altar— on hi havia la cova en la que Crist instruïa als seus seguidors: en concret la tradició relacionava aquest escenari amb el discurs escatològic (Mt 24-25 i paral·lels) o el discurs després de la Cena (Jn 13,12-17). Una capella annexa, potser el *diakonikon*, va esdevenir la tomba dels bisbes de Jerusalem des de mitjan segle IV. La basílica és força esmentada per Egèria durant la Setmana Santa, atès que formava part de la litúrgia estacional on es dirigia la comunitat el Diumenge de Rams, el Dimarts Sant (discurs escatològic), la nit del Dijous Sant (discurs després de la Cena); també per Pentecosta i en tres octaves: quart dia de l'Epifania i de Pasqua i tercer dia de la Dedicació.¹⁰¹ (Figura 32).

⁹⁹ El mosaic pavimenta l'església de Sant Jordi a Madaba, i en una de les seves vinyetes representa l'Hagia Polis o ciutat santa de Jerusalem. La datació del mosaic s'ha pogut fer —entre altres dades arqueològiques— perquè també s'hi representa la basílica de la Nea Theothokos, construïda per Justinià, segons esmenta Procopi l'any 543 (*De Aedificiis* 5,6,1). També resulta molt interessant que en aquest mosaic els edificis de culte es pinten de color vermell de les teulades i un groc intens que alguns investigadors interpreten com la llum que emanen aquestes esglésies. Cf. P. DOUNCEL-VOÛTE, «La Carte de Madaba: Cosmographie, anachronisme et propagande», *Révue Benedictine* 95-4 (1988) 519-542. M. PICCIRILLO, *Chiese e Mosaici di Madaba* (Chiese e mosaici di Giordania, II), Collectio Maior. 34. Jerusalem: Studium Biblicum Franciscanum 1989. Vegeu la nostra recensió: C. GODOY, «A propósito de las iglesias y mosaicos de Madaba. Problemas sobre la funcionalidad litúrgica de los edificios de culto», *Espacio. Tiempo y Forma* 3 (1990) 325-364. El *diakonikon* va esdevenir la Capella de Sant Esteve, un model de la Santa Sió que després va ser emulat en altres esglésies de l'àrea d'influència jerosolimitana, com la de Sant Esteve de Kastron Mefa'a o Um-er Rasas, ibíd., 350-352. Sobre aquesta església: M. PICCIRILLO el alii, *Umm al-Rasas Mayfa'ab: Gli Scavi del Complesso di Santo Stefano*, Jerusalem 1994. L. DI SEGNI, «The Onomastikon of Eusebius and the Madaba Map», en *The Madaba Map Centenary*, Jerusalem 1999, 115-120.

¹⁰⁰ Eusebi de Cesarea, *Demonstratio Evangelica* 6, 18; *Laud. Const.* 9, 16-18. Pelegrí de Burdeus, *Itin.* 595. Egèria l'esmenta amb freqüència: *Itin.* 30,3; 31,1; 33, 1-2; 35, 1-2. J. WILKINSON, *La Jerusalén que Jesús conoció*, Barcelona: Destino 1990, (edició original anglesa 1978).

¹⁰¹ JANERAS, Egèria. *Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, 46-47. Pel que fa a la litúrgia estacional, cf. J. F. BALDOVIN, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy* (OCA 228) Roma 1987; ÍD., *Liturgy in Ancient Jerusalem*, Nottingham 1989.

Al capdamunt del cim de les Oliveres hi ha un lloc anomenat per Egèria **Imbomon**. Segons el seu Diari de pelegrinatge aquest era un *locus sanctus* on es commemorava l'Ascensió des d'on Jesús se'n pujà al cel. Cal tenir en compte —com assenyala Janeras— que Egèria no es refereix mai a una església, sinó a un indret on es farien els actes litúrgics a l'aire lliure.¹⁰² L'església, que s'hi va construir és una rotunda de 26,5 m de diàmetre, que va ser encarregada de construir per Pemènia, contemporània i potser compatriota d'Egèria, després del seu pas per Jerusalem, entre 384 i 392.¹⁰³ L'església va ser excavada per V. C. Corbo als anys 60 del segle XX.¹⁰⁴ Més recentment, Shalev-Hurvitz ha argumentat que l'Imbomon podria haver format part del mateix complex constantinià de l'Ascensió i de l'Eleona —de la qual dista només 100 m—, com una extensió que marcava el capdamunt del cim de les Oliveres.¹⁰⁵ En favor d'aquesta proposta juga el testimoni d'Eusebi de Cesarea, el qual associa la cova de l'ensenyament als deixebles amb el lloc de l'Ascensió, i que santa Helena va embellir el lloc per commemorar-la.¹⁰⁶

També a la Muntanya de les Oliveres, però de cronologia una mica més tardana —postconstantiniana, en el mateix segle IV— es va construir la **basílica de La Pregària o de l'Agonia**, en al·lusió a la pregària de Jesús abans de patir la Passió. Egèria explica que la nit de Dijous a Divendres Sant s'hi feia una estació en «el lloc on el Senyor va pregar» en una «església elegant»,¹⁰⁷ és a dir, que en el 384 ja hi era. Eusebi de Cesarea ja la deuria conèixer, atès que l'esmenta com el lloc on els cristians hi preguen el Divendres Sant. Jeroni és una mica més explícit en la seva traducció llatina de l'*Onomasticon*, i diu que l'església està situada als peus de la Muntanya de les Oliveres.¹⁰⁸

Aquest edifici de culte va ser objecte d'unes excavacions arqueològiques entre 1919 i 1920, coincidint amb la construcció de l'Església de les Nacions. Es va posar al descobert una basílica de tres naus, pavimentada amb mosaics. El seu perímetre va ser dibuixat en el terra de l'església moderna; en el presbiteri

¹⁰² JANERAS, *Egèria. Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, 47.

¹⁰³ *Ibid.*, 47, nota 70.

¹⁰⁴ V. C. CORBO, «Scavo archeologico a ridosso della basilica dell'Ascensione», *Liber Annuus* 10 (1960) 205-248. Cf. també P. WALKER, *Holy City, Holy Places?* Oxford: Oxford University Press 1990, 201-213.

¹⁰⁵ SHALEV-HURVITZ, *Holy Sites Encircled*, 85-115.

¹⁰⁶ Eusebi de Cesarea, *Vita Constantini* 3, 41-42. TAYLOR, «Christian Archaeology in Palestine», 376.

¹⁰⁷ *Itin.* 36,1. ed. S. JANERAS, *Egèria. Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, 164. 47-48.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 47. Correspon a l'actual església de l'Agonia o de Totes les Nacions.

es conserva —encara avui— una roca que es venera com el lloc on Jesús va fer la seva pregària.¹⁰⁹

Segons Egèria, el lloc on es va produir la traïció de Judes i l'arrest de Jesús era commemorat amb una altra estació a continuació de l'Església de l'Agonia, a l'hort de **Getsemaní**, a on 'baixaven', la qual cosa vol dir que estava situada a un nivell inferior en la mateixa Muntanya de les Oliveres. Tanmateix no esmenta que hi hagi una església, per la qual cosa es pot inferir que podria tractar-se d'un *locus sanctus*, incorporat a la litúrgia estacional de la matinada de Divendres Sant.¹¹⁰

A Betània, Egèria parla del **Lazarium**, que designa el sepulcre de Llätzer i es situa a El-'Azariyeh. No sembla que hi hagués una església, sinó un *locus sanctus*, on les celebracions es farien a l'aire lliure, particularment el Diumenge de Rams.¹¹¹ Jeroni sí que va conèixer una església a Betània, ja que la cita en la seva traducció de l'*Onomasticon* d'Eusebi l'any 390. També en l'*Epístola* 108 menciona que Paula va visitar el sepulcre de Llätzer i veié la casa de Marta i Maria (*Ep.* 108, 12). Als anys 50' del segle passat es van dur a terme unes excavacions que van trobar un edifici de culte de finals del segle IV amb mosaics geomètrics molt semblants als de l'església de Betlem.¹¹²

Pel que fa al sepulcre de Llätzer, on Jesús el va tornar a la vida (Jn 11,1-45), es conserva avui dia una tomba típica del segle I que es mostra com a tal. El que resulta interessant d'aquesta tomba és perquè il·lustra molt bé com eren i ens ajuda a comprendre com deuria ser la tomba de Jesús. Els sepulcres eren excavats a la roca i constaven d'una avantsala amb una llosa o concavitat —*kokb*—, on, sota precepte de la Mishnà, es dipositaven els cadàvers per què es podrissin. Un cop nets es recollien els ossos que es col·locaven en un ossari de pedra i aquests s'enterraven en un sector del sepulcre. Aquest costum el tenim documentat des del segle I aC al I dC. (Fig. 33). En les excavacions que durant 150 anys s'han dut a terme a la Ciutat Santa s'han trobat molts d'aquest ossaris. N'hi ha que

¹⁰⁹ VICENT — ABEL, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, t. 2, *Jérusalem nouvelle*, 1007-1013. P. G. ORAFI, *Getsemaní*, Paris 1924.

¹¹⁰ Janeras la considera una església independent, JANERAS, *Egèria. Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, 48. Això no vol dir que no es construís una en època bizantina. A més cal tenir en compte que l'església actual uneix els dos escenaris: la pregària de Jesús i l'arrest a l'hort que es troba al costat.

¹¹¹ JANERAS, *Egèria. Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, 48. Janeras proposa que la seva erecció s'hauria de datar entre el viatge d'Egèria al 384 i el 390 de la traducció de Jeroni del text d'Eusebi.

¹¹² S. J. SALLER, *Excavations at Bethany 1949-1953*, Jerusalem 1957.

són simples, però d'altres porten una decoració geomètrica i floral. El més interessant és la informació proporcionada per les inscripcions pintades o incises que a vegades duen, generalment amb el nom del difunt, la qual cosa ens aporta un coneixement de l'onomàstica, els oficis o altres dades de la vida quotidiana. Se'n coneixen amb les tres llengües utilitzades a l'època: l'hebreu, l'arameu i el grec.¹¹³ (Fig. 34).

Un altre dels llocs que es visitaven en els itineraris per Terra Santa és **Mambré** on es venerava l'alzina sota la qual Abraham va rebre els tres àngels (Gn 18,1-22), i un dels tres s'identificava amb Jesús, segons Eusebi de Cesarea.¹¹⁴ L'indret era sagrat també per jueus i pagans, ja que s'hi conservava un recinte herodià amb un pou. Va ser objecte d'un altre projecte edilici de Constantí, perquè la mare santa Helena no podia suportar que el lloc sant fos tan freqüentat pels no creients. Les excavacions practicades a finals dels anys 20 i en els 80 del segle passat van revelar una petita basílica amb un atri o pòrtic als peus que envoltava un recinte sagrat amb el roure i el pou, tot i que l'estructura rectangular herodiana es va mantenir.¹¹⁵

En l'Epístola 108, ja esmentada, que constitueix l'epitafi de santa Paula, Jeroni esmenta Mambré quan narra el pelegrinatge per Terra Santa (Ep. 108, 11), que ell mateix deuria visitar. A prop menciona l'existència d'unes cel·les a Sara, on es venerava el bressol d'Isaac. El contacte amb eremites i monjos era constant.

¹¹³ L'any 2007, el director de cinema James Cameron va fer un documental titulat *La tomba perduda de Jesús*, que va desfermar una gran polèmica ja que afirmava que havia trobat l'ossari de Jesús en els magatzems d'un museu. L'argument dels investigadors —tots ells jueus— era precisament la inscripció on es podia llegir: «Jesús, fill de Josep», que contenia ossos en el seu interior. El missatge era un cop contra la fe dels cristians en la resurrecció de Jesús; lamentable. Científicament aquesta hipòtesi no es pot mantenir, atès que la troballa d'aquest ossari estava fora de context arqueològic; a més, els noms de Josua (Jesús) i Joseph eren molt freqüents en la Jerusalem del segle I. El documental va tenir una gran difusió perquè va ser finançada i avalada per *Nathional Geographic*. No cal fer-ne més cabal.

¹¹⁴ Eusebi, *Dem. Evang.* 5, 9; *Vita Const.* 3, 52-53.

¹¹⁵ Excavacions fetes per A. E. MADER, *Mambre: Die Ergebnisse der Ausgrabungen in heiligen Bezirk, Ramat el-Halil in Sud-Palästina, 1926-1928*, Friburg in Breisgau 1957. Y. MAGEN, «Mamre: A Cultic Site from the Reign of Herod», en G.-C. BOTTINI – L. DI SEGNI – L. D. CHRUPCALA (eds.), *One Land, Many Cultures. Archaeological Studies in Honour of Stanislaw Loffreda OFM*, Jerusalem: Franciscan Printing Press 2003, 245-257. Cf. també, J. E. TAYLOR, *Christian on the Holy Places. The Myth of Jewish-Christian Origins*, Oxford: Oxford University Press 1993, 86-95. A. KOFKY, «Mamre: A Case of a Regional Cult?», en A. KOFKY – G. G. STROUMSA (eds.), *Sharing the Sacred: Religious Contacts and Conflicts in the Holy Land*, Jerusalem 1998, 19-30.

7.2. Egipte i el desert monàstic

El pelegrinatge de Jeroni tenia un clar objectiu de visitar els homes sants dels Pares del desert en el bressol del monaquisme. Aquest viatge de caire monàstic, que va tenir lloc el mateix any 385-386, també era una destinació freqüent en els pelegrinatges a Terra Santa. La seva relativa proximitat ho feia un destí complementari. Sabem que Egèria hi havia estat anteriorment — potser cap al 382— perquè ho esmenta de passada, quan es dirigia cap al Sinaí, però en un itinerari sembla que més específic per visitar els llocs en els quals el poble d'Israel havia anat pel desert durant quaranta anys.¹¹⁶

Una dada que comenta Egèria en aquesta travessa del desert resulta d'un gran interès per comprendre com es realitzaven aquests viatges de gent adinerada. Les vies per on transitaven els pelegrins tenien la seva vigilància militar en les diverses fortaleses, i a més mesurava les distàncies per etapes, que eren el que es podia caminar en un dia: «(...) fins a la ciutat d'Aràbia hi ha quatre etapes a través del desert. Un desert de tota manera, on a cada etapa hi ha casernes amb soldats i oficials, els quals ens acompanyaven sempre d'una fortificació a l'altra».¹¹⁷ Això ens fa pensar en el desenvolupament, ja en els anys 80 del segle IV, de les guies de pelegrinatge, així com dels mapes de la geografia bíblica. Com vèiem en el mapa de Madaba,¹¹⁸ ja esmentat, s'assenyalaven els principals llocs sants, però també els accidents geogràfics reconeixibles, com ara els rius, els ports, els transbordadors per passar d'una riba a l'altra, etc; així mateix, es representen les ciutats, els *vici* amb els seus noms corresponents i també les *mansiones*, que servien per hostatjar-se o per canviar els cavalls del *cursus publicus* o la posta imperial, la

¹¹⁶ L'itinerari encloïa la muntanya del Sinaí, el Horeb i enfilava cap a Aràbia. *Itin.* 1-9. Aquest viatge va fer-lo al desembre del 383, per això hom pensa que el pelegrinatge monàstic el deuria fer l'any anterior. Malauradament no en parla en el seu diari de viatge. Cf. JANERAS, *Egèria. Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, 87-108. També testimonia aquesta visita d'Egèria a la Tebaida la carta que Valeri del Bierzo, a la segona meitat del segle VII, va adreçar als seus germans monjos d'aquella comarca de Lleó, en la que lloava a la benaurada Egèria: «Visità amb el més gran desig els gloriosíssims cenobis de les comunitats dels sants monjos de la Tebaida, així com també les cel·les dels anacoretes», *ibíd.*, 202. L'edició de M. C. DÍAZ Y DÍAZ, «Valérius du Bierzo. Lettre sur la bienheureuse Égérie», apèndix a l'edició de P. MARAVAL, *Itinerarium* (Sources Chrétiennes 296), Paris 1982, 323-349.

¹¹⁷ *Itin.* 7,2. JANERAS, *Egèria. Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*, 102.

¹¹⁸ *Supra* nota 99. Tot i que el mosaic és del segle VI, ens serveix com un bon exemple. És el mateix cas del mapa del segle IV, copiat en un manuscrit del segle XIV, conegut amb el nom de Tabula Peutingeriana i que segueix les mateixes característiques topogràfiques assenyalades. Per aquest magnífic mapa cf. R. J. A. TALBERT, *Rome's World. The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge: University Press 2014.

qual en aquesta època de les darreries del segle IV deuria estar encara activa.

Tornant al pelegrinatge monàstic de Jeroni, no sabem si el va fer acompanyat de santa Paula i la seva filla Júlia Eustoqui, però, a jutjar per la descripció detallada que Jeroni fa en l'*Epístola* 108 —ja esmentada més amunt, i en la que narra el pelegrinatge que havien fet aquestes dames romanes—, es podria dir que Jeroni era present, atès que sembla un testimoni ocular. Sigui com sigui, en dona una molt bona descripció dels llocs visitats:

14. Passaré a parlar d'Egipte, a Socot i al costat de la font de Samsó, que ell va fer sortir del queix de l'ase, reposaré un moment, em rentaré la cara massa seca i, un cop reposat, veuré Morèset, un temps sepulcre de Miquees, ara església. Passaré de llarg els horreus i els geteus, Maresa, Idumea i Laquis; i a través de sorres movedisses que amaguen les petjades dels vianants, a través de l'amplària del desert, arribaré al Sior, riu d'Egipte, dit així per les seves aigües tèrboles. Passaré les cinc ciutats d'Egipte que parlen el cananeu i la terra de Guesen i els camps de Tanis, en els quals Déu va fer meravelles. Arribaré a la ciutat de Noo, que després va ser **Alexandria**, i a la ciutat del Senyor, la **Níttria**, on amb el salnitre de les virtuts es renten cada dia les taques de molts. Ella ho va volgué visitar: se li va presentar el bisbe i confessor, sant i venerable Isidor [de Pelúsium], i multituds innombrables de monjos, molts d'ells honorats amb la dignitat presbiteral o diaconal; tot això l'omplia d'alegria per la glòria del Senyor, però confessava sentir-se indigna de tals honors. Per què parlar de Macaris, Arsenis, Serapions [bisbe de Tmuis] i tots els altres noms de les columnes de Crist? De qui no va entrar a la cel·la? Als peus de qui no es va prostrar? En cada sant, li semblava veure Crist, i tot allò amb el que els va obsequiar, s'alegrava d'haver-ho ofert al Crist. [...] desitjava quedar-se a viure amb les verges que l'acompanyaven entre tants milers de monjos. I potser ho hauria aconseguit, atesa la bona rebuda general, si no l'hagués apartada un desig més fort dels llocs sants.[...] Poc després ja s'instal·lava a Betlem, on volia romandre per sempre.¹¹⁹

Aquest text de Jeroni té un caràcter molt general; gairebé només dona unes pinzellades de les ciutats que van trobant al seu pas cap el sud, des de la regió d'Idumea, al sud d'Hebron i Bersheva, desviant-se cap a l'oest, després de travessar pel nord de la península del Sinaí, per arribar al delta del Nil a la regió de Tanis, la bíblica Zoan, per arribar després a la capital, Alexandria. A partir d'aquí és molt interessant com Jeroni ja no parla de 'llocs' sinó de

¹¹⁹ *Epist.* 108, 14. *Jeroni. Homilies. Vides d'ermitans. Cartes* (Clàssics del Cristianisme 36), Barcelona: Proa – Facultat de Teologia de Catalunya 1993, 261-262.

sants, de persones, tot i que d'una manera poètica en plural: «Macaris, Arsenis i Serapions», amb la intenció de subratllar que varen visitar a 'tots' els sants pares del desert.

A més d'aquest text de Jeroni i d'altres fonts escrites¹²⁰ que ajuden a entendre l'evolució del monaquisme a Egipte, l'arqueologia ha revelat grans descobriments d'on i com vivien aquests monjos i eremites de la Terra del Nil. El seu clima excepcional tan sec ha propiciat la conservació de materials orgànics, que en altres indrets, sense aquestes característiques medioambientals, no es conserven mai. Només cal esmentar la riquesa dels manuscrits en paper, entre els que cal assenyalar el manuscrit evangèlic més antic (Jn 23), trobat a El Fayoum i que es data ca. el 135, o les troballes d'Oxirrinc o Nag Hamadi.

A partir de les fonts escrites i l'arqueologia es pot inferir una evolució en les fórmules monàstiques de l'antic Egipte. Cal distingir entre anacoretes, semianacoretes i cenobites. Els primers busquen la soledat més absoluta i es retiren tots sols al desert (el qual sovint és sinònim de soledat, encara que no estiguin físicament en un desert); els semianacoretes són colònies d'ermitoris on viuen dos o tres monjos disseminats pel desert; i finalment els cenobites viuen en comunitat i subjectes a l'establiment d'una regla monàstica. Aquestes fórmules no són excloents entre sí i sovint podem trobar que alguns monjos es podien retirar durant temporades a la soledat d'un ermitori i combinar-ho amb la vida en comunitat o en la companyia d'altres eremites que, tot i viure separats, es podrien comunicar amb senyals per la poca distància que els separava. Tampoc s'ha d'entendre aquesta evolució en un sentit diacrònic; sinó que el desig de soledat va ser sempre present en models mixtes. Un exemple dels anacoretes podria ser sant Pau de Tebes, que va viure de 229 a 341, al qual es considera el primer ermità; Jeroni va redactar la seva vida —la *Vita Pauli*—, la qual cosa fa palesa la vinculació que el nostre Pare va tenir sempre amb el monaquisme egipci. Sant Antoni Abat (251-356) pot ser considerat com un bon exemple del semianacoretisme que combina la soledat més rigorosa amb la companyia d'un o dos monjos més en el propi ermitori, i el veïnatge d'altres

¹²⁰ Principalment la *Vita Antonii* de sant Atanasi —a la qual ja ens hem referit al parlar de la seva difusió a Occident i l'influxe que va tenir en la societat romana—, la *Historia monachorum in Aegypto*, un text hagiogràfic poc conegut del segle IV (cf. L'edició crítica d'A. CAIN, *The Greek Historia Monachorum in Aegypto: Monastic Hagiography in the late Fourth Century*, Nova York: Oxford University Press 2016), l'*Historia Lausiaca* de Pal·ladi, *De institutis coenobiorum* o *Collationes Patrum* de Joan Cassià, de finals del IV i començaments del V, i el més conegut *Apophthegmata Patrum* o *Sentències dels Pares del Desert*, ja del segle V.

cel·les (Kôms) en proximitat, les conegudes com a 'laures'. Finalment, per la vida en comunitat cal esmentar sant Pacomi (292-348) que en va ser l'inductor de la vida cenobítica a Egipte i que coneixem gràcies a la *Vita Pacomii* i la *Regula Pacomii*, escrita en copte, transmesa en grec i traduïda al llatí pel nostre protagonista, sant Jeroni, l'any 404, i que va tenir un considerable ressò en les regles monàstiques occidentals. Aquestes fórmules monàstiques requereixen unes instal·lacions molt diverses que són les que indaga l'arqueologia cristiana d'Egipte.¹²¹ (Figura 35).

Els nuclis més importants del Baix Egipte són els deserts de Nitria, Escitia i Kellia. La vida monàstica va aparèixer a Escitia i Nítria al mateix temps, una mica abans de mitjans del segle IV. Ambdues es situen en el Wadi Natroum, el nom del qual es refereix als nitrats que hi havia en aquesta zona desèrtica de pas entre El Caire (Babilònia d'Egipte) i Alexandria. El primer monjo conegut a Escitia va ser Macari —anomenat l'Egipci o Gran Macari— que coneixia molt bé aquest indret per haver acompanyat la gent a buscar salnitre quan era cameller. Macari es va instal·lar el 330 en solitari, però aviat el varen seguir molts deixebles, de manera que el Wadi es va omplir d'ermitoris. Aquest Macari és segurament el qui va visitar la comitiva de Jeroni i Paula, i el qui cita Jeroni a l'*Epístola* 108, 14; a més també esmenta poèticament el Wadi Natroum i les seves característiques de nitrat potàssic: «(...) amb el salnitre de les virtuts es renten cada dia les taques de molts».¹²² Entre els monjos d'Escitia també hi havia personatges venerats durant el segle IV i V, com Paphnuci (a qui va conèixer Cassià), Moisès (un negre etíop), Sisoès, Poiomè i un alt funcionari de la cort imperial, anomenat Arseni que va deixar-ho tot per anar-se'n al desert; precisament Jeroni també cita un Arseni, en l'esmentada carta.

¹²¹ Un recull de les principals joies coptes es pot veure en el catàleg de l'exposició: *L'Art Copte en Egypte. 2000 ans de christianisme*, Paris: Gallimard 2000. L'arqueologia monacal compta amb importants estudis que sovint barregen l'art i l'arqueologia coptes. Amb caràcter general es poden consultar les següents obres: R. S. BAGNALL, *Egypt in Late Antiquity*, Londres 1993; D. FRANKFURTER (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt. Religions in the Graeco-Roman World*, Roma 1998; S. AL-SYRIANY – B. HABIB, *Ancient Coptic Churches and Monasteries in Upper Egypt*, El Cairo 1990; E. WIPSZYCKA, *Moines et communautés monastiques en Égypte, IVe-VIIIe siècles*, Varsòvia: Wrsaw University 2009. Més recentment: D. L. BROOKS HEDSTROM, «Archaeology of Early Christianity in Egypt», en David K. PETTEGREW – William R. CARAHER – Thomas W. DAVIS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, (Oxford Handbooks) Oxford: Oxford University Press 2019, 665-684; Id., «The Archaeology of Early Monastic Communities», *Ibid.*, 147-165, esp. 156-159.

¹²² *Vide supra*, nota 119.

Paral·lelament, al desert de Nítria es va instal·lar Ammoun (†350), envoltat també d'un gran grup de deixebles, entre els que cal assenyalar Or i Pambus. Van arribar a ser tant nombrosos que sovint es feia difícil poder obtenir la tan anhelada soledat. Ammoun va realitzar una altra fundació, seguint les instruccions de sant Antoni que els havia passat a visitar quan va haver d'anar a Alexandria per defensar sant Atanasi dels atacs dels arrians, segons que ens informen els *Apophthegmata Patrum*. Així va ser fundat el lloc dels Kellia, que vol dir les 'cel·les', amb ermitoris dispersos pel desert. Sembla que Evagri —que havia compartit la vida monàstica a Aquileia amb Jeroni— s'hi va instal·lar als Kellia l'any 385, on va exercir de copista de manuscrits a més de produir la seva pròpia obra, com la de posar per escrit els ensenyaments dels Pares del desert.¹²³

Els monjos passaven tota la setmana sols a les seves cel·les, i es reunien els dissabtes i els diumenges per a celebrar la sinaxi a l'església. El cap de setmana era, doncs, l'únic moment en que els monjos podien fer vida comunitària: l'eucaristia i l'àpat o àgape que era un símbol de fraternitat entre els germans, i on podien menjar els aliments cuinats i beure vi, a diferència de la resta de la setmana. D'aquestes necessitats podem inferir que hi hauria dos edificis segurs: l'església i el refectori i potser algun local per emmagatzematge. A principis del segle V van construir als Kellia una hostatgeria (pels hostes que estaven de pas), així com una infermeria, pels monjos malalts. Els diumenges al matí cadascú tornava a la seva cel·la. Algunes d'aquestes cel·les es trobaven molt allunyades de l'església (fins a mitjans del segle V només n'hi va haver una per laura), entre 5 ó 6 km, segons es queixava Rufí. Rufí també ens assabenta que les cel·les estaven el suficientment separades entre sí perquè no es molestessin, i no es podien veure ni sentir, tenint en compte la mobilitat de les dunes. Pal·ladi, que es va passar 10 anys als Kellia, assegura que hi havien uns 600 monjos.

L'arqueologia ha pogut excavar una gran part d'aquests ermitoris. L'any 1964 es va endegar un projecte francosuís per part de l'*Institut Français d'Archeologie Orientale* (IFAO) juntament amb la Universitat de Ginebra. La identificació del lloc dels Kellia la van dur a terme els investigadors A. Guillaumont a partir

¹²³ Cf. A. GUILLAUMONT, «Les moines des Kellia aux 4e et 5e siècles», *Chrétiens d'Égypte au 4e siècle. Saint Antoine et les moines du désert, Dossiers d'Histoire et Archéologie*, 133, (decem. 1988), 6-13.

d'una primera localització de A. de Cosson¹²⁴ a partir de les indicacions que donaven els *Apophthegmata Patrum*, que els situava entre Nítria, ubicada més cap el delta i Escítia en la ruta que va des del Caire a Alexandria. En primer lloc, van realitzar una feina plenament topogràfica; els plànols i fotografies que van elaborar llavors són d'un incalculable valor, ja que actualment el paisatge ha canviat radicalment. Es va aixecar un plànol topogràfic 1:20.000; i a finals del setanta a 1:5.000 i a 1:2.000 de cada un dels kôms. Cap a l'any 1981 es van prendre fotografies aèries amb globus aerostàtics.¹²⁵ (Figures 36 i 37).

Els ermitoris o kôms formaven unitats tancades en cinc agrupacions, anomenades Qusûr, disperses en uns 30 km: Qusûr al-Higayla, Qusûr al-'Aryma, Qusûr Isa, Qusûr al Izayla i Qusûr al-Rubâ'yyat. Originàriament aquests cinc nuclis eren ermitoris, que van anar creixent, sobretot en els segles VI i VII, i, amb l'afluència de peregrins, van haver de modificar molts ermitoris per convertir-los en esglésies. De l'època en que sant Jeroni va visitar els Kellia, al segle IV, l'arqueologia gairebé no ha pogut esbrinar res, atès que eren llocs de veneració que creixien en monumentalitat a causa del fervor que despertaven els Pares del desert, i les construccions més noves colgaven les anteriors. Això no obstant, les petites cel·les trobades a Qusûr Isa 1, al costat de la primera església, i que es daten a principis del segle V, ens ajuden a fer-nos una lleugera idea de com deurien ser aquells primitius ermitoris del segle IV. Són petits habitacles, mig excavats a la roca i coberts amb voltes, formant un petit complex envoltat d'un mur. (Figura 38). Alguns disposen d'un banc corregut i d'una sitja, i s'han conservat perquè van ser coberts per construccions posteriors que els van protegir. Si tenim en compte les dimensions de l'església, podem inferir que el nombre de kôms deuria ser elevat, però disseminats pel desert circumdant, i dels quals no s'han conservat restes.

A finals del segle V es produeix una eclosió d'ermitoris o kôms amb una estructura una mica més elaborada i que es perpetuarà fins l'abandó d'aquest emplaçament. En primer lloc, presenta un recinte tancat amb murs alts, rectangular, d'una mitjana de 35 x 25 m; l'habitacle es troba en un angle d'un pati, i està concebut per a dos o tres persones, disposant cada una de la seva cel·la tancada. La cel·la més maca i completa es reserva per l'eremita

¹²⁴ A. DE COSSON, «The Desert City of El Muna», *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie* 9 (1937) 247-253. A. GUILLAUMONT, «Premières fouilles au site des Kellia (Basse-Égypte)», *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 109-1 (1965) 218-225.

¹²⁵ Ph. BRIDEL, «L'installation dans le désert», *Chrétiens d'Égypte au 4e siècle. Saint Antoine et les moines du désert, Dossiers d'Histoire et Arqueologie*, 133, (decem. 1988), 16-19.

més important, l'ancià o mestre. També es construeix un petit oratori per a la pregària privada dels integrants d'aquest kôm, on feien la litúrgia de les hores, i en el qual sovint es troben restes de pintura amb creus i fornícules en la paret oriental cap a on adreçaven l'oració. (Figura 39). El pati conté gairebé sempre un pou i s'obre a l'exterior per una porta i un pòrtic. Hi ha una gran desproporció entre la zona edificada i el bell mig del pati que es reserva per a futures construccions. Es tracta d'una arquitectura de tàpia, que elaboraven els propis monjos; la utilització del salnitre ha potenciat la seva conservació i la seva resistència.¹²⁶ L'església en canvi es construïa seguint les indicacions del bisbe del lloc i sovint aprofitava materials d'espoli davant l'escassetat de pedres en aquest lloc. Al costat s'erigia el refetor (o *agapeion*), sovint de grans dimensions i una o varies cuines. També es troben torres fortificades que es fan servir com a magatzems amb la primera planta cega i accessibles per una escala externa al primer pis, per por a la inseguretat del desert.

La missió francosuïssa d'arqueologia copta va poder excavar el Kôm 1 del Qûsur Isa i estudiar-lo en profunditat.¹²⁷ Va estar habitat durant tot el període de l'existència dels Kellia. En la fase 1 es va poder identificar un primitiu nucli datat a la segona meitat del segle IV, o abans, i està format per petites cel·les, mig enterrades en el desert i cobertes per voltes de maons de petites dimensions; a l'interior hi havia bancs correguts adossats a les parets, i s'accedia per uns graons que permetien mantenir a raser l'habitable de les inclemències del temps. (Figura 40). En la fase 2, a principis del segle V, s'individualitza l'esquema que tant d'èxit tindria als Kellia: una cambra amb una sitja i un llit-banqueta, amb un gran nínxol a la paret oriental, decorat amb una creu pintada. En aquesta mateixa època s'edifica una església aprofitant unes construccions desafectades de 10 x 8 m, enmig d'un pati central amb un pou i delimitat per un mur de tancament. A finals del segle V, a la fase 3, es construeix una segona església més gran de planta basilical i amb dues fileres de columnes. El Qûsur es va anar ampliant, sobretot en el segle VII, quan canvia la seva fesomia: es derrueixen els edificis dels segles IV i V i es construeix una gran església de 22 x 12 m al mateix lloc on hi havia hagut la primera església que té un ús simultani amb la segona; també es va fer una zona d'hostatgeria i de serveis, i

¹²⁶ S. FAVRE, «L'Architecture des ermitages», *Chrétiens d'Égypte au 4e siècle. Saint Antoine et les moines du désert, Dossiers d'Histoire et Arqueologie*, 133, (decem. 1988), 20-29.

¹²⁷ *Les Kellia, ermitages coptes en Basse-Égypte* (Catalogue de l'Exposition au Musée d'Art et d'Histoire, Genève 12 octobre 1989- 7 janvier 1990), Ginebra, 1990. M. RASSART-DEBERGH, *Déserts chrétiens d'Égypte. Les Kellia*, Niza, 1993.

es va ampliar el refetor. La fase final de la seva existència es data a mitjans del segle VIII, on hi ha signes visibles d'abandonament.

Una anàlisi atenta de la concordança entre l'arqueologia i els textos permet veure com la vida anacorètica que havien concebut els seus fundadors, sant Antoni i sant Amoun al segle IV es va anar expansionant paulatinament. Els ermitoris clàssics dels quals parlen les fonts escrites i que estaven previstos per un anacoreta tot sol o, com a màxim, amb dos o tres persones més —les quals li feien de deixebles-servidors— creixen i s'amplien per donar cabuda a més seguidors dels Pares del desert. D'aquesta manera sorgeix el semi-anacoretisme que disposa de grups d'ermitoris o laures, i que comparteixen una església i un refetor per les trobades dels caps de setmana, quan feien vida comunitària.

A partir del segle V en endavant és l'arqueologia la que ens mostra aquesta evolució. Els nuclis acostumen a tenir un origen comú, l'ermitori d'un pare venerat, que atrau la fraternitat dels deixebles i provoca la seva ampliació, tot perdent la condició originària de l'anacoresi. Les excavacions arqueològiques han posat de manifest tota una sèrie de transformacions: la primera afecta a la cel·la, que s'amplia per donar cabuda a més deixebles; la segona transformació és l'eclosió del projecte original que es modifica per donar cabuda a diversos ermitans; en tercer lloc, a les ampliacions es comencen a incorporar decoracions que s'enriqueixen i ja no són tan sòbries; i finalment es multipliquen les sales dintre del mateix ermitori, la funció de les quals se'ns escapa, però lligades possiblement a les ocupacions artesanals que feien els monjos. En definitiva, hi ha més comoditats, però també denoten un canvi de mentalitat en la concepció inicial dels fundadors.

La tercera de les fórmules monàstiques egípcies és la que preveu la vida dels monjos en comunitat (*koinos bios*) i va ser promoguda per Pacomi. Com ja hem avançat més amunt, els textos fonamentals per conèixer l'origen del cenobitisme pacomià són la *Vita Pacomii*¹²⁸ i la *Regula Pacomii*.¹²⁹ El primer és una biografia anònima, segurament feta per algú dels seus successors, i la regla versemblantment també, però, com ja hem referit, sant Jeroni la va traduir

¹²⁸ En català comptem amb la traducció de M. ESTRADÉ, *Vida de Sant Pacomi*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1998.

¹²⁹ A. FESTUGIÈRE, *La première vie grecque de saint Pachôme*, París 1965. En copte: A. VEILLEUX, *La vie de saint Pachôme selon la tradition copte*, Abbaye Bellefontaine 1984. H. BACHT, *Pachomius. Mönchsregeln*, Sankt Ottilien: Eos Verlag 2010. En castellà: R. ÁLVAREZ VELASCO, *Las Reglas de san Pacomio*, Abadía de Santo Domingo de Silos 2004. Cf. també P. ROUSSEAU, *Pachomius. The Making of a Community in Fourth Century Egypt*, Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press 1985.

al llatí, amb la qual cosa va tenir una enorme difusió per Occident. Aquesta documentació pacomiana és d'una extraordinària riquesa de detalls, de manera que es pot fer una lectura arqueològica que ajuda a interpretar moltes de les troballes arqueològiques.

Pacomí havia nascut l'any 286 a Tebes (Luxor) i va entrar en l'exèrcit romà als 21 anys; la seva lleva la van portar cap a la Tebaïda, Nil amunt on va prendre contacte amb la comunitat cristiana que els portava menjar cada vespre; aquest acte de caritat el va impressionar. Allà es va convertir i es va batejar l'any 314. Va prendre contacte amb alguns anacoretes famosos de la zona, i finalment es va quedar durant set anys amb sant Palemó (317), i n'era el seu deixeble. Seguien una ascesi molt rigorosa en el menjar (pa i sal) i en el dormir; també teixien estores, sacs, vestits per vendre i guanyar-se la vida. El que és interessant de la *Vita Pacomii* és que narra els seus començaments com a anacoreta o semianacoreta amb el mestre Palemó. Precisament la *Vita Pacomii* 12 relata com Pacomí va tenir una visió en la que es veia a ell mateix bastint un monestir a Tabennesi, lloc al que van anar amb Palemó, i entre els dos van construir una cabana i un oratori. Aquesta és la fórmula més senzilla d'un ermitori o Kôm, com els que ens revela l'arqueologia del Baix Egipte; tots dos van establir que es visitarien sovint, però que viurien separats. De fet Pacomí va tenir cura de Palemó fins a la seva mort. Després d'això va acollir al seu germà de sang, Joan, i tots dos van posar-se a edificar un monestir que anaven ampliant, ja que Pacomí volia rebre molts monjos.

A força i a mesura que la comunitat anava creixent, la *Vita Pacomii*, ens va explicant les normes que el sant va haver d'anar dictant i imposant: mesura en el vestir, en els àpats i en el dormir. Aviat van arribar a ser 100 monjos. Va nomenar un ecònom o administrador; un cap de la casa i un segon que l'ajudava. Hi havia cuiners, porters, teixidors de catifes i altres oficis. Cada tres setmanes els càrrecs rotaven entre els germans.

La principal diferència entre el cenobitisme i les variants d'anacoretes i semianacoretes del Wadi Natroun és la vida en comú que propugna Pacomí — la *koinonia*, en copte—, mentre els inspirats per sant Antoni i Macari mantenien l'esperit de la soledat en petites cèl·lules, agrupades en Qusûr o laures, on restaven la major part de la setmana, llevat del dissabte i el diumenge en que es trobaven per fer vida comunitària. Encara que molts d'aquests nuclis anessin creixent, com ja hem esmentat, mai van arribar a compartir totes les activitats com el treball, l'oració, el refector, el dormitori, etc. Com ho feien els cenobis

pacomians. Una altra característica distintiva era el vot d'obediència a un apa o abat, qui havia d'imposar unes mínimes normes de convivència, germen de les regles monàstiques. No hi ha doncs una agrupació entorn d'un carismàtic, sinó una comunitat de germans.

Alexandre Masoliver es mostra crític amb l'opinió generalitzada de que el cenobitisme és una temptativa de posar ordre a escala comunitària de les diverses paternitats del desert i els seus deixebles.¹³⁰ Obliden que les comunitats pacomianes no són una juxtaposició de soledats, com defensa Louis Bouyer.¹³¹ Que no és una derivació del anacoretisme queda molt clar si ens atenem a les dates en què es van desenvolupar aquestes fórmules monàstiques egípcies. Mentre que el centre del semianacoretisme d'Escetè neix el 330, Pacomi funda el seu primer monestir el 323. Es tracta, així, de dues realitats semblants de renúncia al món, però diferents en l'essència, que resideix en la vida en comú, subjectes a una regla i a l'obediència a un apa. Ambdues fórmules podem dir que són gairebé contemporànies.¹³²

L'arqueologia ens permet copsar com era la vida d'aquests monjos en els cenobis. En alguns casos, la investigació es fa molt difícil, atès que alguns d'aquests centres monàstics han tingut continuïtat d'ocupació i moltes remodelacions 'amaguen' les fases fundacionals. Però, afortunadament, hi ha notables excepcions. Els primers descobriments de les restes arqueològiques monàstiques més espectaculars d'Egipte es van produir a començament del segle XX al monestir d'Apa Apol·lo a Baouit,¹³³ i al Monestir d'Apa Jeremies a Saqqara.¹³⁴

En el de Baouit les excavacions van treure a la llum dues esglésies, nombrosos edificis monàstics, alguns amb pintures excepcionals representant a monjos i sants de l'antiguitat tardana, espais comunitaris, tot dintre d'un àrea densament

¹³⁰ A. MASOLIVER, *Història del monaquisme cristià. I. Des dels orígens fins a sant Benet*, Montserrat: PAMSA 1978, 49-51. Aquesta opinió l'havia defensat A. VEILLEUX, «La théologie de l'abbatit cénobitique et ses implications liturgiques», *Supplément de la Vie Spirituel* 86 (1968) 362.

¹³¹ L. BOUYER, *Le sens de la vie monastique*, Tournai – Paris 1950, 208.

¹³² De fet, Atanasi (296-373) ens informa de l'existència de comunitats de verges consagrades a Alexandria, a les qui dedica el seu tractat *De Virginitate*. MASOLIVER, *Història del monaquisme cristià. I.*, 48, nota 2. Sabem per la *Vita Pacomii*, 32 que va fundar un monestir per a monges perquè s'hi estigués sa germana Maria, que es va convertir en la Mare de la comunitat femenina.

¹³³ J. CLÉDAT, *Le monastère et la necropole de Baouit*, El Caire: Institut Française d'Arqueologie Orientale 1999.

¹³⁴ J. QUIBELL, *Excavations at Saqqara*, El Caire: Institut Française d'Arqueologie Orientale 1907-1912.

construïda de 40 ha. Es van recuperar artefactes metàl·lics i de fusta, així com ceràmiques que constitueixen una gran col·lecció de l'ocupació d'aquest lloc.¹³⁵ (Figura 41).

En el cas d'Apa Jeremies a Saqqara, el monestir s'havia ubicat enmig de les ruïnes faraòniques, i va cridar l'atenció dels excavadors anglesos que investigaven la piràmide esglaonada. Sembla que va ser fundat entre el segle VI o VII, però la comunitat va experimentar una ràpida expansió en la que s'incloïa una església central monumental, tres esglésies més petites, residències monàstiques de dues plantes fetes de tovot, botigues, una infermeria, un refectori, fleques i una premsa d'oli.¹³⁶ (Figura 42).

En aquest sentit és molt il·lustratiu l'exemple del Topos d'Epifani esdevingut **Monestir de Sant Epifani a Luxor**, l'antiga Tebes. Uns quants monjos cristians es van instal·lar en una tomba faraònica on van fer el seu cenobi,¹³⁷ amb una torre feta d'espilis per fer-la servir de guaita i de protecció. Les troballes de ceràmica, ostraca, papirs i altres materials permeten arribar a la conclusió que aquest assentament monàstic formava part d'una àmplia xarxa monàstica interconnectada i situada en el cor de Tebes. Els monjos utilitzaren la tomba com a edifici central, i després van anar expandint les construccions amb torres de tovot, àrees de treball, fleques sobre les terrasses fins a fer un conjunt autosuficient.¹³⁸

En aquest monestir de Tebes van ser identificats tot un seguit de graffitis i pintades dels pelegrins que visitaven els monjos i deixaven la seva petició perquè els encomanessin en les seves oracions, generalment en copte, grec, o més tardanament en àrab. Als Kellia també se n'han trobat d'aquestes

¹³⁵ Molts d'ells des del segle VI fins al IX, la qual cosa demostra una llarga perduració en l'ocupació, fins i tot després de la conquesta islàmica. Gran part d'aquestes troballes es trova exposada en el Louvre de París.

¹³⁶ D. L. BROOKS HEDSTROM, «Archaeology of Early Christianity in Egypt», en David K. PETEGREW – William R. CARAHER – Thomas W. DAVIS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, (Oxford Handbooks) Oxford: Oxford University Press 2019, 665-684; esp. 676.

¹³⁷ En aquest tipus d'assentaments en les ruïnes dels antics egipcis es lliuraven tot tipus de batalles amb el Maligne, segons la literatura hagiogràfica, fet que es repeteix des de la *Vida d'Antoni*, i que denotaven la victòria de Crist davant de la idolatria. Cf. H. BEHLMER, «Christian Use of Pharaonic Space in Western Thebes», en P. DORMAN – B. M. BRYAN (eds.), *Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes*, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago 2007, 163-175.

¹³⁸ L. S. B. MACCOULL, «Prophethood, Texts, and Artifacts: The Monastery of Epiphanius», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 39 (1998) 307-324.

inscripcions que es poden observar en els llocs més diversos: la majoria són al vestíbul, on hi tenien entrada els visitants i pelegrins; també es poden trobar en el passadís que conduïa a l'oratori, al qual també hi podien accedir els laics autoritzats per parlar amb l'ancià ermità o monjo. Entre les llistes de les signatures dels graffiti dels Kellia (Figura 43) sovint apareixen molts visitants monjos i grups de pelegrins, que denoten un ordre jeràrquic: primer els clergues o els personatges il·lustres,¹³⁹ després els laics i els seus fills mascles i després les dones; de vegades ni a les dones ni als nens se'ls permetia l'entrada i havien d'esperar fora de l'ermitori. Com deuria ser l'afluència de visitants que els ermitans dels Kellia, mirant de preservar la seva solitud, van idear un sistema molt original, consistent en encastar un coll d'àmfora a la paret de la cel·la que funcionava com un telèfon sense haver de veure's les cares i així poder parlar amb els visitants.¹⁴⁰

Un altre dels monestirs ben coneguts per l'arqueologia és el de Dayr Anba Shenouda, més conegut com el **Monestir Blanc**,¹⁴¹ a prop de la ciutat moderna de Sohag. Al segle V es van disposar una complexa federació de comunitats masculines i femenines, sota la direcció de l'arximandrita Xenute, el qual va modificar moltes de les normes que havia establert Pacomi. Existeixen més de 4.000 pàgines de sermons, cartes i tractats que fan que Xenute sigui la figura més important del cristianisme copte tardoantic. La biblioteca va tenir molta fama ja des de la seva fundació, i Xenute va incloure un projecte d'alfabetització dels monjos que ens fa pensar en el que confessava que perseguia sant Jeroni, i al qual probablement va conèixer. Durant el seu mandat va construir una església que encara està en ús pels monjos, sent la basílica més antiga que encara funciona en Egipte.¹⁴²

Construïda en blocs calcaris, l'església presenta un absis trilobulat o triconque, semblant al que es va fer a la Basílica Nova de Nola a Cimitile per sant Paulí. Aquest estil d'absis el trobem també en altres indrets d'Egipte, a Dayr

¹³⁹ Aquestes llistes ens fan pensar en la comitiva de Paula en el viatge narrat per Jeroni en l'*Epístola* 108, 14, en la que esmenta que en arribar al desert de Nítria se li va presentar per donar-li la benvinguda el bisbe Isidor de Pelusium, juntament amb una munió de monjos, alguns d'ells preveres i diaques. Paula es va sentir afalagada. També parla de grups de pelegrins Egèria.

¹⁴⁰ J. Stanislaw PARTYKA, «Ce que nous apprennent les inscriptions», *Chrétiens d'Égypte au 4e siècle. Saint Antoine et les moines du désert, Dossiers d'Histoire et Arqueologie*, 133, (decem. 1988), 66-79.

¹⁴¹ Així anomenat a causa del color blanc de la pedra calissa emprada en la seva construcció.

¹⁴² C. T. SCHROEDER, *Monastic Bodies: Discipline and Salvation in Shenoute of Atripe*, Philadelphia, University of Philadelphia Press 2007. Sembla que Xenute va fer més rigorosa la regla inicial de Pacomi.

Anbâ Bishoi, també a Sohag, a Dendera, a Dayr Abû Mattâ a l'oasi de Dakhla i a Dayr as-Suyrân a Wadi Natroun. Molts dels blocs de pedra emprats en la construcció de l'església són espòlia dels monuments faraònics, segurament de la propera Athribis.¹⁴³ L'exterior de l'església segueix la fórmula dels temples egipcis, més que no pas de la basílica romana; la part superior de les façanes externes tenen cavets en la línia del sostre com els murs externs dels temples faraònics; en canvi l'interior presenta tres naus amb connexió pel costat oest. Un ambó fet també de pedra s'erigeix enmig de la nau central. Com a curiositat els arqueòlegs assenyalen l'existència de dos pòrtics d'entrada, un al sud i l'altre a l'oest, la qual cosa és molt estranya en les esglésies coptes i que s'expliquen per la seva utilització tan per la comunitat monàstica com per la congregació de fidels laics. Una altra característica remarcable del Monestir Blanc és la capella funerària que albergava la tomba de sant Xenute, que té el mateix absis triconque que l'església principal; és el primer monestir que va conservar les restes del seu fundador *in situ*.¹⁴⁴ (Figures 44 i 45).

Una mica més al nord hi ha el **Monestir Roig**, que és una rèplica més petita del Monestir Blanc, i que formava part de la comunitat de Xenute. La seva església preserva les magnífiques pintures interiors de l'absis triconque —el programa iconogràfic cristià més gran conegut a Egipte— que estan sent objecte de restauració per part del *American Research Center in Egypt* i la *Università di Roma Tre*, juntament amb el Departament d'Antiguitats d'Egipte.¹⁴⁵ (Figura 46).

No volem deixar Egipte sense fer esment dels centres de pelegrinatge més famosos en relació a la presència de les relíquies dels màrtirs, els quals, juntament amb els pelegrinatges bíblics i monàstics eren de visita obligada. Certament, Jeroni no els esmenta en la seva *Epístola* 108; i Egèria només es

¹⁴³ P. GROSSMANN – D. BROOKS HEDSTROM – M. ABDAL-RASSUL, «The Excavation in the Apa Shenute (Dayr Anba Shinuda) at Suhag. Appendix on Documentary Photography at the Monasteries of Anba Shinuda and Anba Bishoi, Suhan», *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004) 371-382. P. GROSSMANN – D. BROOKS HEDSTROM – S. M. MOHAMAD OSMAN – H.-C. NOESKE, «Second Report on the Excavation in the Monastery of Apa Shenute (Dayr Anba Shinuda) at Suhag, *Dumbarton Oaks Papers* 63 (2009) 167-219.

¹⁴⁴ E. S. BOLMAN – S. J. DAVIS – G. PYKE, «Shenoute and the Recently Discovered Tomb Chapel at the White Monastery», *Journal of Early Christian Studies* 18-3 (2010) 453-462.

¹⁴⁵ E. S. BOLMAN (ed.), *The Red Monastery Church: Beauty and Ascetism in Upper Egypt*, New Haven, CT: Yale University Press 2016. La responsabilitat administrativa dels projectes d'ambós monestirs recau des de 2008 a Yale, cf. la web: <https://egyptology.yale.edu/expeditions/current-expeditions/yale-monastic-archaeology-project-south-sohag/white-monastery> [Consulta 11 setembre 2020].

refereix al Sinaí, però de ben segur que tots ells els coneixien: Sant Mena; Sant Epimachos, a l'est de Pelusium (moderna Tall al-Makzhan); Sants Cyr i Joan a Menouthis (actual Abu Qir); i els llocs sagrats vinculats amb Moisès al Mont Sinaí, com el Monestir de Santa Caterina, que havia visitat Egèria.¹⁴⁶

El més famós és el de **Sant Mena a Mareotis**, a l'actual Abu Mina, al delta del Nil, a 45 km al sud d'Alexandria. El lloc commemorava sant Mena, un soldat martiritzat a Àsia Menor durant la persecució de Diocleciana, i que aviat es va convertir en el centre de peregrinació més gran de tota la Mediterrània. (Figura 47). Les relíquies van ser dipositades en una cripta, que havia estat un lloc de culte al déu egipci Horus-Harpòcrates en temps faraònics. Ràpidament es succeïren històries de curacions miraculoses que van atraure pelegrins d'arreu del món cristià. Una de les més famoses eulògies que se'n duïen els pelegrins eren les *ampullae* —per aigua o oli del santuari— fabricades *in situ* i que representaven imatges del sant. (Figura 48).

El jaciment està parcialment excavat des del segle XX i topografiat per Peter Grossmann. L'extensa documentació arqueològica obtinguda ha permès identificar el primitiu *martyrion* de sant Mena de la segona meitat del segle IV on segurament hi havia el seu cos. L'evidència ceràmica apunta que a principis del segle V es va construir una església martirial més gran a sobre. L'església inclou un absis a l'est i un baptisteri separat al costat oest. Aquest edifici va experimentar una remodelació posterior que la feia més àmplia i amb més columnes, per donar cabuda a un nombre més gran de pelegrins, deixant a l'est la tomba del màrtir. L'església amb tres naus i transepte seguia el disseny iconogràfic de la basílica dels Sants Apòstols de Constantinoble. La seva proximitat a Alexandria és important per fer-nos una idea de com deuien ser les esglésies del patriarcat que no s'han conservat.

7.3. *Egipte: Alexandria, capital del patriarcat*

L'estada de Jeroni a Alexandria ens la refereix ell mateix a l'*Epístola* 84, 3 adreçada a Pammaqui i Oceà, en la qual es defensa de les acusacions de filoorigenisme. Diu que va ser a Alexandria quan era jove pel seu desig de saber i va aprendre exegesi bíblica amb Dídim el Cec; admet que va ser aleshores quan es va fer amb moltes obres d'Orígenes per a la seva biblioteca, però no per això

¹⁴⁶ D. FRANKFURTER (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Religions in the Graeco-Roman World, Roma 1998.

se'n va fer seguidor.¹⁴⁷ No sabem quan va fer aquest sojorn a la capital d'Egipte, ni quant de temps s'hi va estar, però de ben segur deuria ser un viatge d'estudis. En canvi, sí que sembla que la comitiva del viatge de peregrinació de Paula i Júlia Eustòqui per les terres del Nil va fer una aturada a Alexandria, com refereix Jeroni en la seva *Epístola* 108, 14. Les informacions de les que es disposen sobre Dídim el Cec no són massa nombroses, i entre elles hi figura precisament Jeroni en el seu *De viris illustribus* 109. Pel que sembla el van freqüentar altres monjos, com Pal·ladi qui afirma haver-lo visitat quatre vegades en deu anys (*Historia Lausiaca* IV, 1), i Rufí el presenta com «el mestre de l'escola eclesiàstica d'Alexandria, aprovada per Atanasi» (*Historia Ecclesiastica* II, 7).¹⁴⁸ Tot fa pensar que Dídim feia vida monàstica i que ensenyava als que l'anaven a veure, des de la seva cel·la estant, com feien els filòsofs. La pèrdua de la visió durant la seva infantesa demostra que deuria tenir una memòria prodigiosa i que recordava la Bíblia sencera.

De l'Alexandria que Jeroni va poder veure a finals del segle IV poques restes arqueològiques s'han pogut identificar. El fet de ser una ciutat gran i populosa que ha continuat habitada fins a dia d'avui no afavoreix la realització d'excavacions arqueològiques. Novament ens hem de basar en les notícies de les fonts escrites per dibuixar un paisatge probable de la ciutat en aquells moments. La capital d'Egipte gaudia d'un llegat mil·lenari des d'època faraònica, hel·lenística i romana que feien a la ciutat un gran centre cosmopolita, de llengües i religions diferents que sovint es varen amalgamar en sincretismes, els quals conduïrien a molts errors herètics en època plenament cristiana. Alexandria és famosa per la seva escola de filòsofs, i per gaudir de la Biblioteca més famosa de l'antiguitat, mostra de la vitalitat cultural que la va acompanyar en tota la seva història.

Alexandria era la segona ciutat més densament poblada, després de Roma. La prosperitat del seu port s'explica perquè centralitzava les rutes comercials provinents d'Àfrica a través del Nil i la seva connexió amb el Mare Nostrum, i pel Mar Roig cap a l'extrem orient i la Índia. L'skyline de la ciutat venia determinat pel far, una de les set meravelles del món, que va fer construir Alexandre, i que es va culminar en època del seu successor Ptolomeu Soter (285-247 aC), sobre la illa de Faros, d'aquí el seu nom. El far continuava

¹⁴⁷ J. B. VALERO (trad. i notes), *San Jerónimo. Epistolario*, vol I, Madrid: BAC 1943, 889.

¹⁴⁸ D'aquesta manera Rufí intenta disipar qualsevol sospita d'heretgia així com també vol fer extensiva aquesta aprovació a Orígenes. Cf. P. NAUTIN, «Didyme l'Aveugle d'Alexandrie», *Dictionnaire Encyclopedique du Christianisme Ancien*, t. I, Paris: Cerf 1990, 682-683.

sent un element identitari de la ciutat durant tota la època romana i l'antiguitat tardana —apareix a la Tabula Peutingeriana, de la qual ja hem parlat—; en tenim una bona mostra en les representacions iconogràfiques de la ciutat (Figura 49). Va subsistir, amb diferents remodelacions fins el segle XV, quan, després d'una sèrie de terratrèmols, el sultà mameluc Qâyt-Bay va erigir una fortalesa sobre d'aquesta meravella del món.¹⁴⁹

El port d'Alexandria també era la porta d'entrada de nombrosos pelegrins que arribaven a Egipte per mar, des d'on començaven el seu periple per les terres del Nil. Tot i que el coneixement arqueològic és molt fragmentari, sembla que la ciutat tardoantiga va reduir la seva extensió, dintre del perímetre hel·lenístic. La ciutat cristiana estava envoltada d'una segona cinta murària, almenys a partir del segle VI, com es pot veure en la representació de la ciutat en el mosaic de l'església de Sant Joan de Jerash (Jordània), datat al 531 i on també es representen les esglésies de la ciutat mitjançant creus a sobre de les teulades. (Figura 50). Els edificis públics gairebé no es coneixen; tanmateix sabem que les termes van seguir funcionant durant tota l'època bizantina. Són molt conegudes les grans cisternes de la ciutat que es compten per centenars, algunes de les quals remunten a l'època ptolemàica, però la majoria són romanes, com la de El-Nabih, construïda en tres pisos i que es va mantenir en funcionament fins el segle IX. Però la transformació urbanística més important va ser la construcció d'edificis de culte cristià, alguns dels quals van ser erigits al damunt dels temples pagans. (Fig. 51).

La ciutat tenia nombrosos santuaris —coneguts pels textos escrits— com per fer retenir els viatgers cristians, que hi desembarcaven per iniciar aquí el seu pelegrinatge. L'emperador Constanci II va autoritzar la construcció d'una catedral a l'antic *Caesareum*. **Sant Marc** era el *martyrium* més famós de la ciutat, testimoni des de finals del segle IV.¹⁵⁰ A finals d'aquest mateix segle, a partir del 391, el *Serapeion* es va convertir en l'**església de Sant Joan Evangelista**, on el bisbe Teòfil va dipositar les relíquies del Precursor, les quals havien estat rebudes pel bisbe Atanasi trenta anys abans, després que la tomba a Samaria

¹⁴⁹ J. P. ADAM, «Le Phare d'Alexandrie», *Alexandrie. Lumière du monde Antique. Les Dossiers d'Archéologie* 201 (1995) 26-31.

¹⁵⁰ Pal·ladi, *Història Lausiaca* 45,4. Eusebi de Cesarea fa de Marc el primer patriarca d'Alexandria i l'apòstol que la va cristianitzar, així com també esmenta els seus successors (*Historia Ecclesiastica* 2,16). D. L. BROOKS HEDSTROM, «Archaeology of Early Christianity in Egypt», 665. Les restes de sant Marc van ser sustretes pels venecians l'any 828.

va ser saquejada i els seus ossos dispersos.¹⁵¹ Després del decret de Teodosi mitjançant el qual es prohibien els cultes pagans (16 de juny del 391), una turba enfurismada de cristians va destruir el *Serapeion*, el qual es trobava a dintre del *Museion* amb la seva biblioteca, la segona d'Alexandria.¹⁵²

Cap a l'est de la ciutat, hi havia **Sant Atanasi**, sembla que construïda per ell mateix, en el segle IV i que va aixoplugar la seva tomba la qual va ser objecte de veneració. També les restes de sant Antoni van ser portades a Alexandria després de la seva mort, per pròpia voluntat del sant que no volia ser un centre d'atracció al seu monestir; però les seves relíquies no van ser trobades fins l'any 561, segons testimoni de Victor de Tunnuna (*Chronica* a. 561). Els monestirs sembla que es van establir fora de la ciutat, com el complex d'Enaton, a l'oest, que contava amb 600 convents, terres i palmerals.

Pel que fa a les necròpolis, es coneixen a Alexandria unes catacumbes situades a l'oest de la ciutat, a **Kôm el Chougafa**, a prop de Karmouz, avui englobades en la xarxa urbana. Gairebé no en queda res i ens hem de conformar amb les descripcions dels visitants de mitjans del segle XIX: les galeries excavades a la roca formaven com una creu al voltant d'una capella central on es feien els àgapes funeraris, hereus de la tradició pagana. Sembla que estaven decorades amb pintures de temes cristològics, com la multiplicació dels pans i els peixos o les noces de Canà, segons les aquarel·les d'aquests exploradors.¹⁵³

8. BETLEM (386 FINS A LA SEVA MORT AL 419/420)

Un cop van acabar el pelegrinatge, Jeroni i Paula van tornar cap a Terra Santa. En comptes d'establir-se a Jerusalem, on hi havia diversos monestirs

¹⁵¹ Aquesta església és la que es pot veure en el mosaic de Jerash del segle VI esmentat més amunt. Cf. MARAVAL, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient*, 316, nota 39.

¹⁵² Aquest fet, juntament amb l'assassinat d'Hipàtia, la darrera de les filòsofes alexandrines —a la catedral— varen ser recollits per Alejandro Amenábar a la seva pel·lícula *Àgora* (2009). Amenábar fa intervenir els '*parabolani*' en la turbamulta que assalta el temple i mata a Hipàtia, la qual cosa ha estat força criticada entre els historiadors. Per començar, els *parabolani* eren uns monjos que s'ocupaven dels malalts i depenien del bisbe Ciril d'Alexandria. Darrerament es pensa que deuriem ser molts mariners descontents del port els que van protagonitzar els aldarulls. C. HAAS, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*, Baltimore, MD: John Hopkins University Press 1997.

¹⁵³ D. BENAZETH, «Alexandrie chrétienne», *Alexandrie. Lumière du monde Antique. Les Dossiers d'Archéologie* 201 (1995) 68-73. S. J. DAVIS, *The Early Coptic Papacy: The Egyptian Church and Its Leadership in Late Antiquity*, Cairo: American University in Cairo Press 2004.

llatins, com el que Melània la Vella i Rufí, l'amic de Jeroni, havien fundat a la Muntanya de les Oliveres, van preferir instal·lar-se a Betlem. En tres anys van erigir dos monestirs, un masculí i l'altra femení, i un *xenodochium* o hostatgeria pels pelegrins. De les referències que es poden extreure dels seus propis escrits, Jeroni va dur un estil de vida que incorporava l'estudi de la Sagrada Escriptura al dia a dia de la pregària conventual, i així podia combinar la cultura clàssica amb l'evangeli i les tasques monàstiques.

Tot i que no s'han trobat restes arqueològiques d'aquests monestirs, Jeroni ens dona alguna pista a l'*Epístola* 108, 14, tantes vegades esmentada, referida a Paula. En acabat el viatge —diu Jeroni— Paula «ja s'instal·lava a la santa Betlem, on volia romandre per sempre; va passar tres anys en una casa molt estreta, mentre feia edificar les cel·les i els monestirs i un hostel tocant al camí, en record d'aquell dia quan Josep i Maria no van ser acollits.»¹⁵⁴ Una mica més endavant en la mateixa *Epístola* 108, 20, Jeroni explica l'estil de vida que duia Paula al seu monestir com un exemple de santedat en l'ascesi. Ens explica que, després d'acabades les obres dels monestirs, li va donar la direcció als monjos per la comunitat masculina i ella va arreplegar un gran nombre de verges, vingudes de llocs molt diversos, de famílies riques i pobres, i en va assumir la direcció. Paula va dividir les monges en tres seccions i monestirs; treballaven i menjaven soles i només es reunien per l'ofici monàstic del cant del salms i altres pregàries: ofici del matí, l'hora de tèrcia, de sexta i de nona, les vespres i a mitjanit o completes.¹⁵⁵

En aquest mateix text diu Jeroni que només els diumenges anaven a l'església, al costat de la qual residien. Sens dubte es tracta de la Basílica de la Nativitat constantiniana, de la qual parlarem tot seguit. El que resulta interessant d'aquesta narració és l'existència d'un oratori —tot i que no ho esmenta explícitament—, però que es pot deduir per eliminació: l'escenari de l'ofici monàstic. És evident que aquesta norma estava inspirada en el monaquisme egipci i seguia una fórmula semianacorètica, perquè no sembla que les monges portessin una vida en comú. Això no obstant, cal tenir en compte que si Paula era la mare d'un grup, no consta que li fessin una professió i un vot d'obediència, com en el monaquisme pacomià. També ressalta Jeroni l'interès que mostrava Paula en què les verges aprenguessin els salms i la Sagrada Escriptura cada dia.

¹⁵⁴ *Epist.* 108, 14. *Jeroni. Homilies. Vides d'ermitans. Cartes*, 262.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 268.

També podem aprendre d'aquest text que les monges feien penitència amb disciplines, mortificacions i dejunis freqüents, i les corregia en la parla i en el vestir. Així mateix aplicava correctius separant a les massa xerraires a menjar fora del refetor i pregar totes soles sense la comunitat. Pel que sembla no menjaven carn llevat de si emmalaltien, Paula no hi va consentir en menjar-ne ni tampoc va voler veure vi, que li recomanaren pel seu delicat estat de salut. En definitiva, tota aquesta normativa era una regla per la vida monàstica.

L'Epístola 108 ens informa, finalment, de l'enterrament de Paula en una cova sepulcral adjacent a la Cova de la Nativitat. Jeroni ens copia la inscripció que va fer gravar, la qual de per sí ja és prou eloqüent de com deuria ser la tomba: «Mires de dalt a baix un sepulcre estret cavat a la roca? És la mansió de Paula, que ja posseeix els regnes celestials.»¹⁵⁶ Ens podem imaginar una mena de cripta que es podria veure des de l'església estant, com un apèndix a la *fenestella confessionis* de la Cova de la Nativitat. Sigui com sigui, es tracta d'una inhumació privilegiada, no tant pel luxe de la sepultura, sinó per la seva ubicació *ad sanctos* al costat del lloc venerat. Tot i que no coneixem els detalls de la tomba de Jeroni, sabem que es va voler enterrar en una cova sepulcral al costat de Paula. A l'actualitat hi ha unes grutes que es diuen de sant Jeroni i que es poden visitar des de l'església de Santa Caterina al costat de la Nativitat, on hi ha el seu sepulcre i un petit altar en la capella sepulcral. (Figura 52).

Betlem és el lloc de la Nativitat de Jesús, on es trobava la cova associada al seu naixement. Un lloc obligat en tot pelegrinatge a Terra Santa. La basílica va ser construïda per Constantí i la seva mare santa Helena i va disposar d'un octògon que incloïa la cova, a la manera d'un *martyrium*, amb l'arquitectura típica de planta central. Aquest octògon estava a l'est d'una basílica de cinc naus, a l'extrem est de les quals es trobaven dues caixes d'escalas que portaven a la cripta en un itinerari d'entrada i sortida, per agilitzar el pas i la veneració dels pelegrins. Al centre de l'octògon es va col·locar l'altar i una *fenestella confessionis* que permetia veure la cova des de la nau estant. (Figura 53 i 54).

Sant Jeroni —en la homilía *In Nativitate Domini*— ens informa que hi havia una relíquia a la Cova: la menjadora d'argila on es creia que Maria va allitar l'Infant Jesús, conservada a dintre d'un reliquiari d'or i plata.¹⁵⁷ Sens dubte seria el fulcre de veneració dels pelegrins.

¹⁵⁶ Epístola 108, 33, Ibíd, 280.

¹⁵⁷ MARAVAL, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient*, 273.

L'església del segle IV va ser destruïda l'any 556, durant una revolta samaritana. Va ser reconstruïda per Justinià amb un projecte tot diferent. Va fer desaparèixer l'octògon, allargant les naus, la capçalera presentava tres absis, i va afegir un transsepte. És l'església tal i com ha arribat als nostres dies. Això no obstant, l'arqueologia ha permès de refer fragmentàriament l'antiga basílica constantiniana.

El Departament d'Antiguitats de Palestina va poder fer una sèrie d'excavacions puntuals a l'església als anys 30 del segle XX, que van descobrir alguns mosaics de paviment a les naus i a l'octògon.¹⁵⁸ El mosaic de les naus té motius geomètrics de cercles secants envoltats per una sanefa molt típica de l'art musivari del segle IV, amb flors o fruites, que s'assemblen als trobats a Betània. A l'octògon el mosaic és una mica més elaborat amb un ric programa geomètric amb motius figuratius de flors i ocells. Com que les excavacions fetes a l'església franciscana adjacent de Santa Caterina van poder demostrar que aquests mosaics es trobaven damunt de la roca mare, el P. Bagatti va concloure que es tractava del sòl originari de la basílica constantiniana.¹⁵⁹ Restes d'aquesta basílica, com ara columnes de marbre, bases o altres materials arquitectònics es troben al defora de l'església actual.

Les investigacions arqueològiques han posat de manifest que la reconstrucció de Justinià al segle VI no va ser *a fundamentis*, sinó que es van preservar parts significatives de les estructures constantinianes. Certament, l'octògon va ser llevat, però l'estructura principal de l'edifici es va conservar. També la façana i les entrades conserven les 'cicatrius' del que deurien ser les tres portes d'accés a la basílica del segle IV.¹⁶⁰

¹⁵⁸ R. W. HAMILTON, *The Church of the Nativity, Bethlehem. A Guide*, Jerusalem: Government of Palestine, Dept. of Antiquities 1947. E. T. RICHMOND, «The Church of the Nativity: The Plan of Constantinian Building», *Quarterly of the Departement of Antiquities of Palestine* 6 (1937) 63-66.

¹⁵⁹ B. BAGATTI, *Gli antichi edifici sacri di Betleme in seguito agli scavi e restauri praticati dalla Custodia di Terra Santa 1948-1951* (SBF Collectio Maior 9), Jerusalem: Franciscan Printing Press 1952. TAYLOR, «Christian Archaeology in Palestine», 376-377.

¹⁶⁰ Joan E. TAYLOR, «Christian Archaeology in Palestine», 377-378. D. CHEN, «The Church of the Nativity in Bethlehem: The Design of Justinian's Plan», *Liber Annuus* 29 (1979) 270-275.

Tot i que Jeroni no va veure l'església justiniana de la Nativitat, val la pena finalitzar aquesta ruta arqueològica amb la feina de restauració que s'està duent a terme des de l'any 2016. L'equip, de nacionalitat italiana, ha pogut netejar les pintures de les columnes i els mosaics i ha descobert joies que havien quedat amagades pel pas del temps.¹⁶¹

Fins aquí el periple en clau arqueològica dels llocs on va viure sant Jeroni. Ens hem acostat a l'arqueologia cristiana dels segles IV i V dels llocs on hi va estar: Estridó, Roma, Trèveris, Antioquia i el desert de Calcis, Constantinoble, Jerusalem i els seus encontorns, el món monàstic del Baix i Alt Egipte, Alexandria, per acabar dormint el son dels justos a Betlem, ben a prop d'on va néixer el Verb encarnat.

¹⁶¹ Un petit vídeo sobre aquesta restauració es pot veure aquí: <https://youtu.be/oitKfOL-nzQ0> [Consulta: 12 setembre 2020].

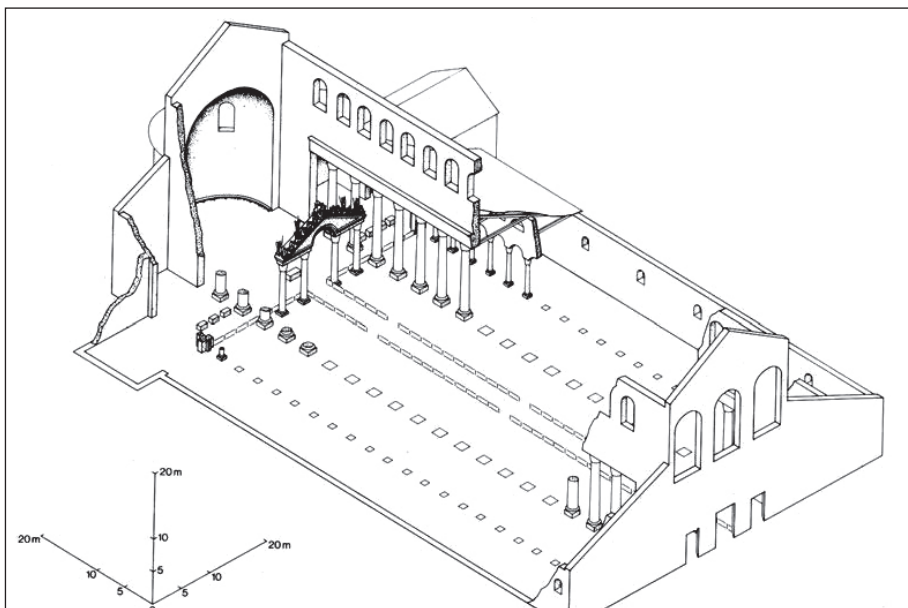
FIGURES

1. Mapa dels escenaris que va recórrer sant Jeroni, *Digital Atlas of the Roman Empire* (DARE): <https://dh.gu.se/dare/> amb modificacions. [Consulta 6 de setembre 2020].

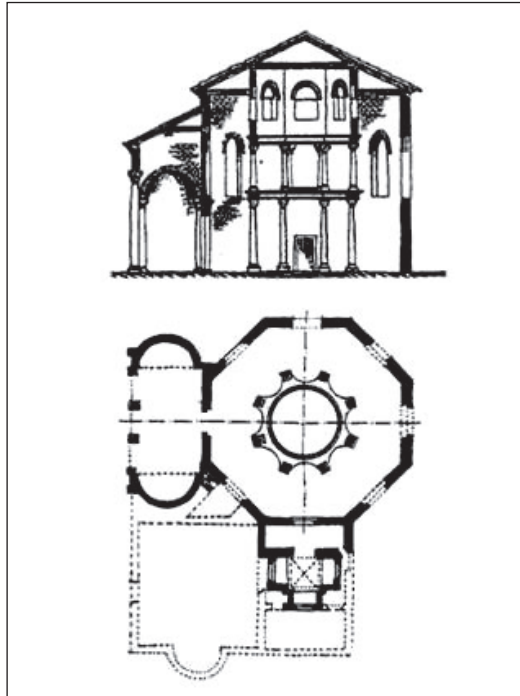

2. Baptisteri de Ljubljana / Emona. Vegeu la inscripció de l'arxidiaca Antiochos en primer pla.
Parc Arqueològic del primer cristianisme. Foto: Dunja Wedam.

3. Perspectiva axonomètrica de Sant Joan de Laterà, de Sible de Blaauw.

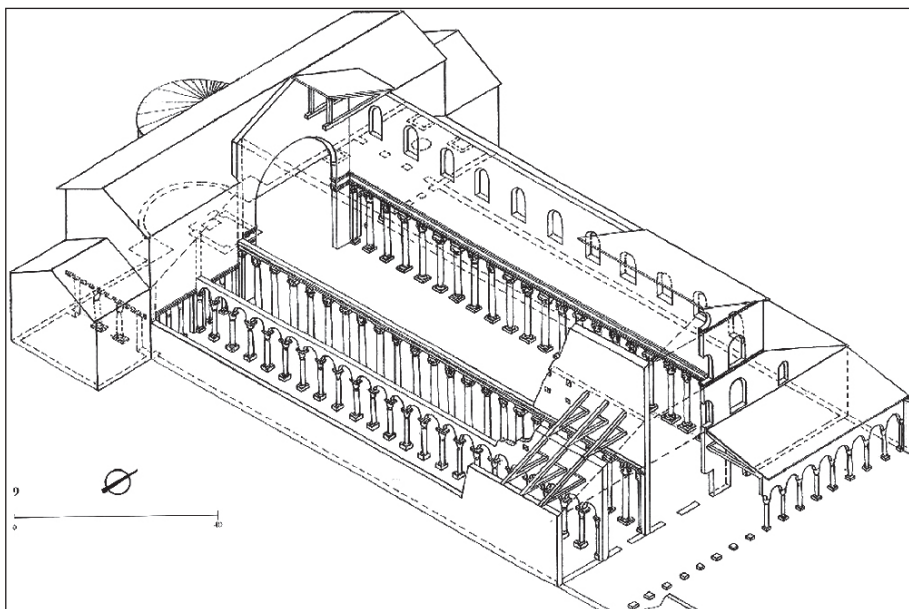
4. Planta baptisteri de Sant Joan de Laterà, d'Olof Brandt.

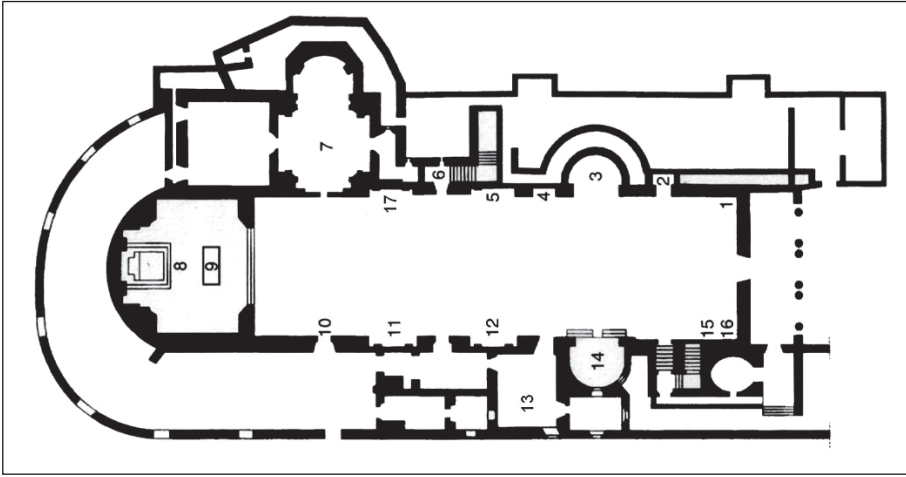
5. Foto de l'exterior del baptisteri de Laterà. Foto de l'autora

6. Foto de l'interior del baptisteri de Laterà. Foto de l'autora.

7. Perspectiva axonomètrica de Sant Pere del Vaticà, de Brandenburg.

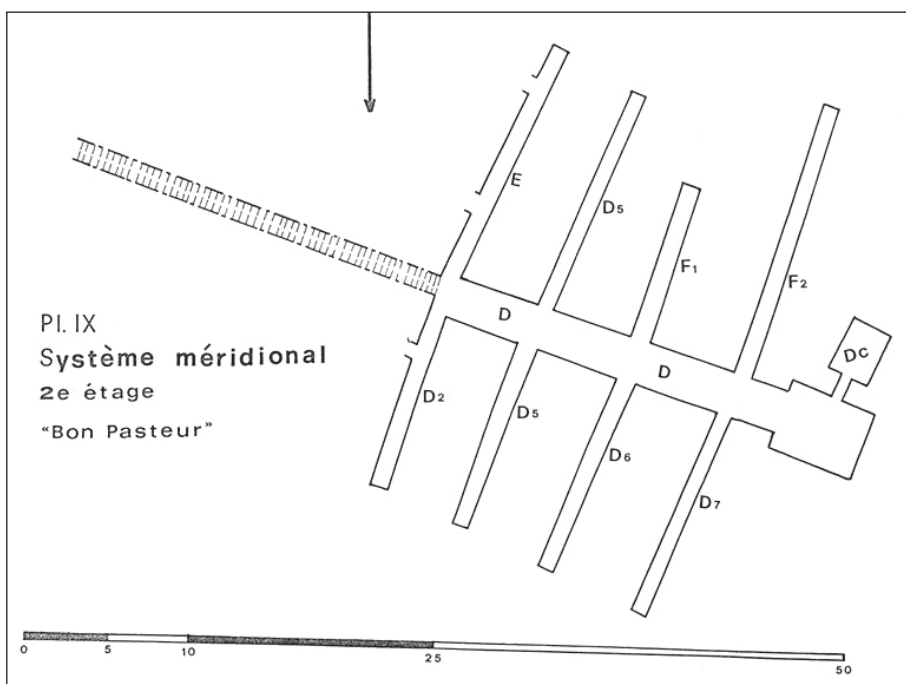
8. Planta de la Basílica de *San Sebastiano* o *Basilica Apostolorum* a la via Àpia, de Guidobaldi.

9. Catacumbes de Sant Calixte. Planta, de Vincenzo Fiocchi Nicolai.

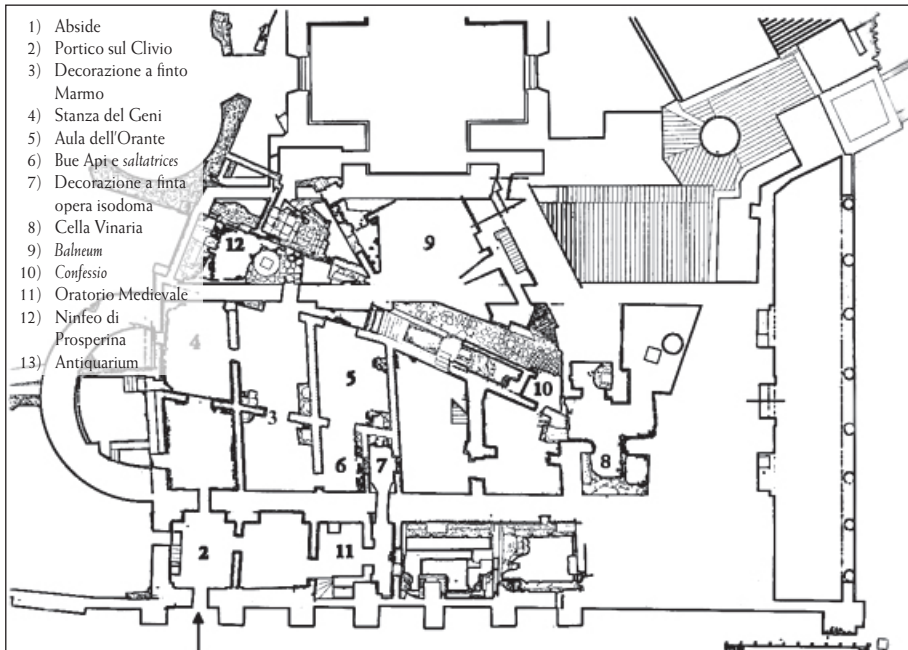
10. Catacumbes de Sant Calixte. Cripta dels Papes.
Foto de l'autora.

11. Catacumbes de Domitilla. Àrea del Bon Pastor, de Vincenzo Ficocchi Nicolai (Plànol de Philippe Pergola).

12. Detall d'un *loculus* amb envàs de ceràmica encastat en l'argamassa a les catacumbes de Gordiano i Epimaco. Foto de Vincenzo Fiocchi Nicolai.

13. Planta de les cases romanes del Celio, al Clivo di Scauro, d'Englen.

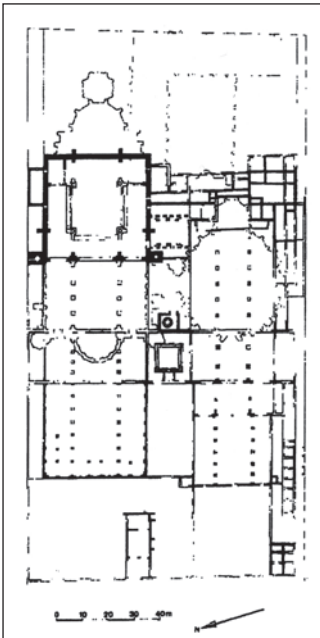
14. *Confessio* de la casa del Celio. En els murs de les parets laterals es pot observar l'empresonament i la decapitació dels tres màrtirs Crisp, Crispinià i Beneta. Al davant una figura orant i dos personatges postrats als seus peus, probablement Pammaqui i la seva dona Paulina. Foto de l'autora.

15. Aula palatina de Trèveris. Wikimedia Commons.

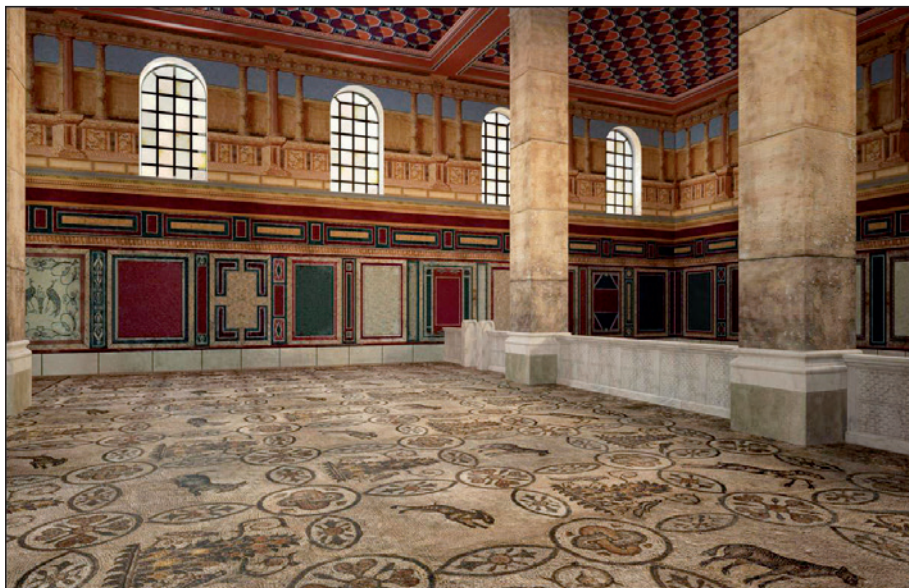
16. Pintura del sostre del palau d'època constantiniana trobat a sota la catedral de Sant Pere. a: vista del conjunt del sostre restaurat i b: detall d'un bust femení identificat amb Fausta, de Weber.

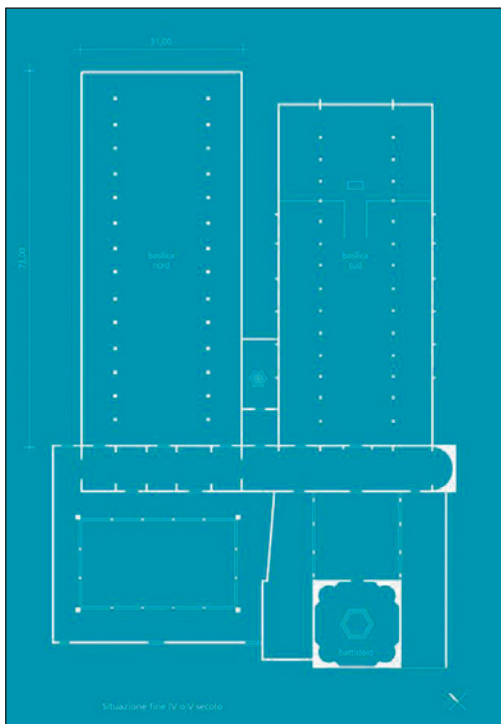
17. Planta del grup episcopal de Trèveris, de Krautheimer.

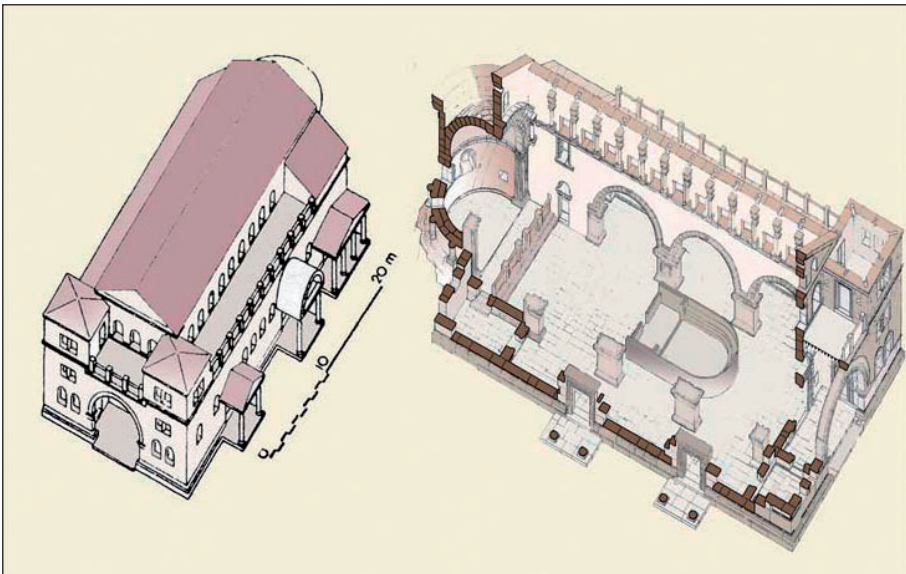
18. Inscripció del bisbe Teodor en el mosaic del complex teodorà d'Aquileia, de <http://atlantedellarteitaliana.it/> [Consulta: 6 de setembre 2020].

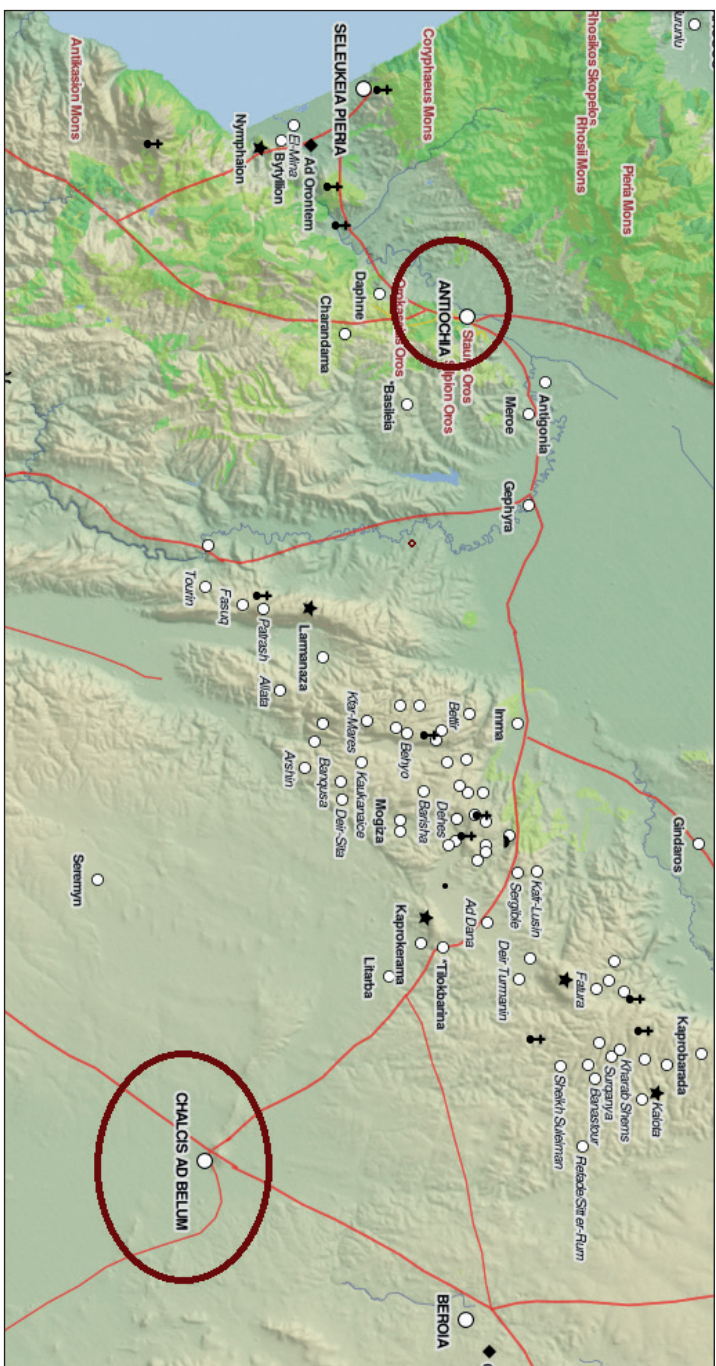
19. Restitució de l'aula sud teodorià, Aquileia, de Novello, Salvadori, Tiussi i Villa.

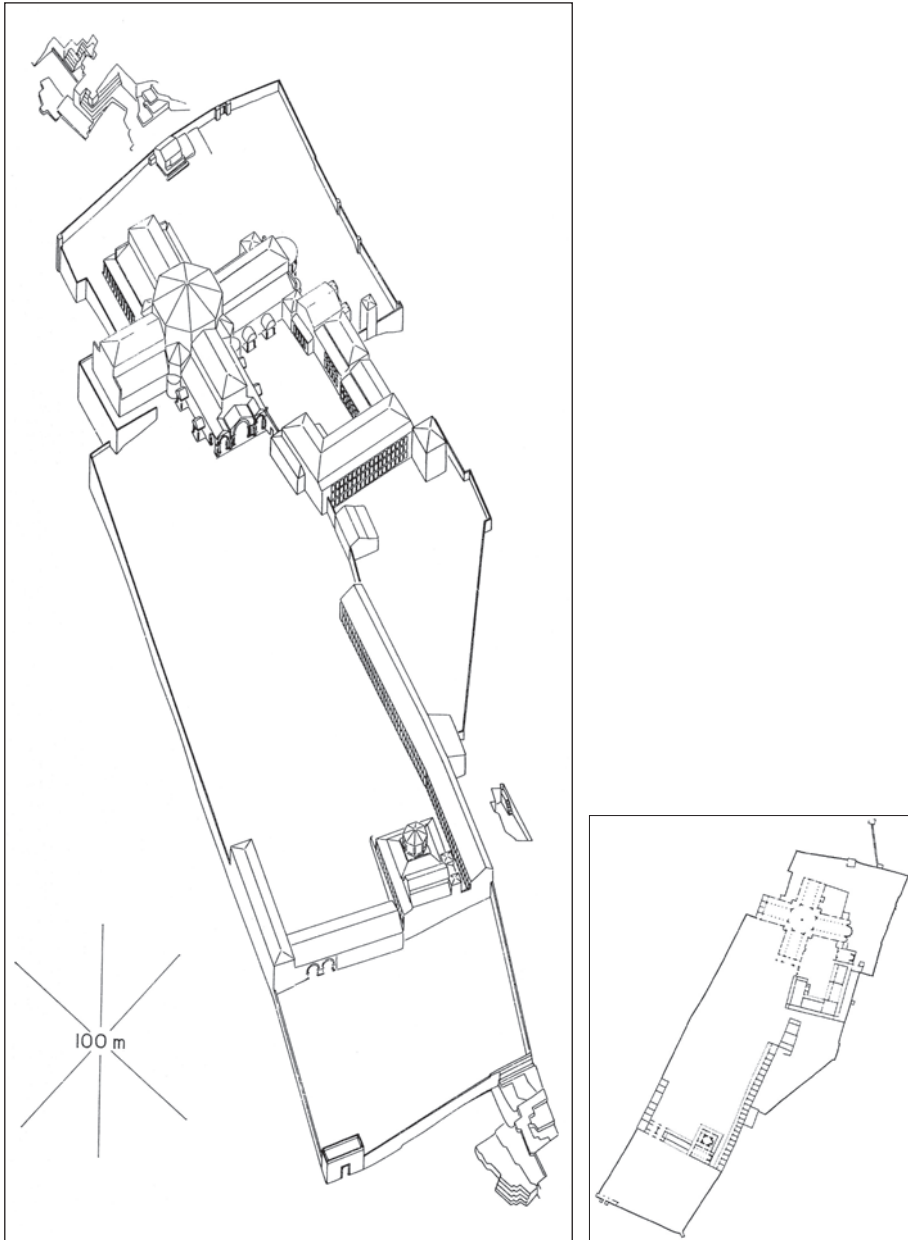

20. Planta del complex teodorià, segona fase, de Bellavite.

21. Planta i perspectiva axonomètrica de Qirq Bizeh, Síria, de Tchalenko.

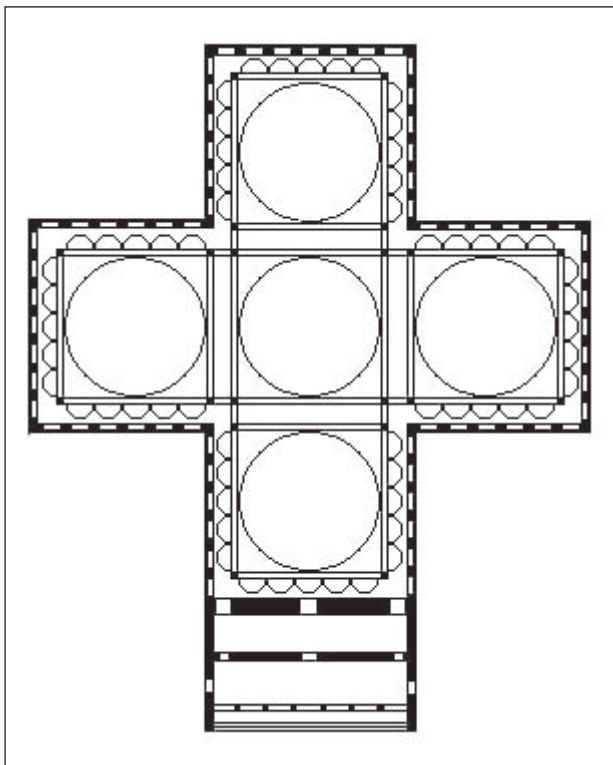
23. Sant Simeó Estilita, a: perspectiva axonòmica i b: planta, de Sodini i Biscop.

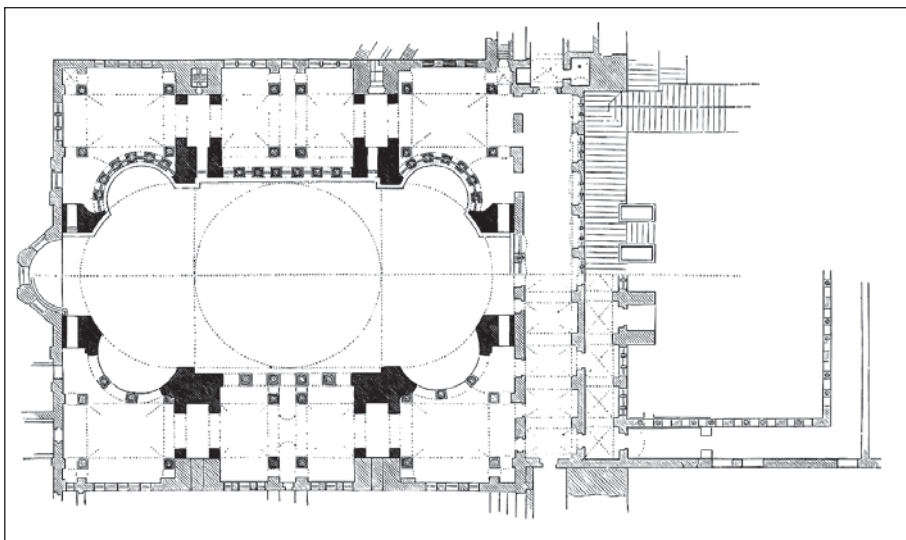
25. Base de l'obelisc del circ de Constantinoble. Foto de l'autora.

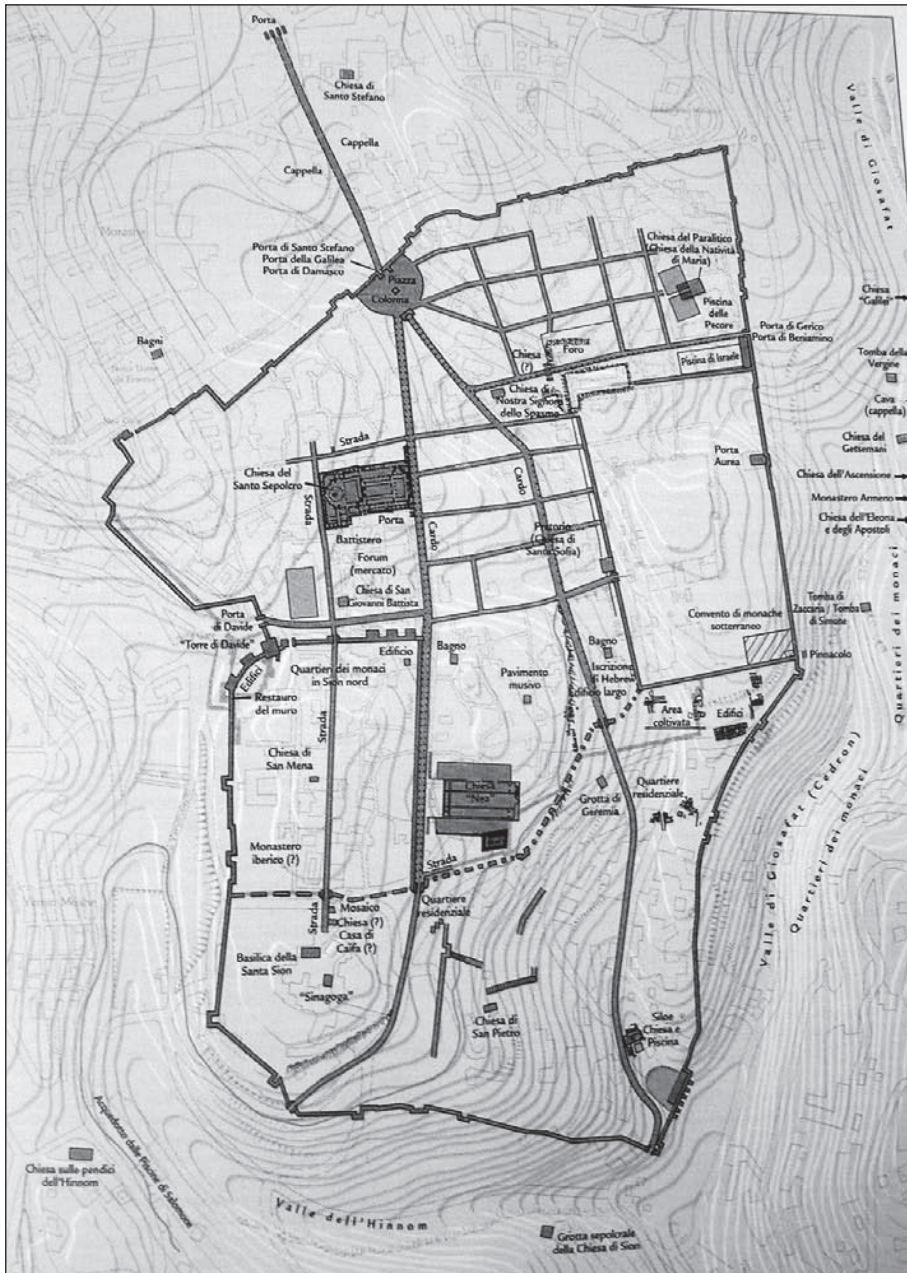
26. Peristil Gran Palau Constantinoble, de <http://algargosarte.blogspot.com/2015/12/constantinopla-la-ciudad-antes-de.html> [Consulta: 12 setembre 2020].

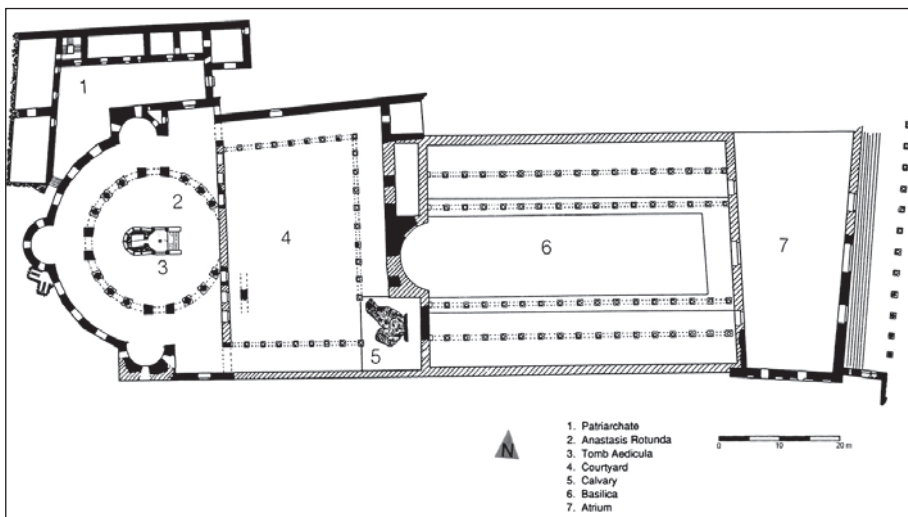
27. Planta de la primitiva església dels Sants Apòstols (*Apostoleion*) Constantinoble, de Crippa.

28. Santa Sofia o Gran Església en època constantiniana, de Mango.

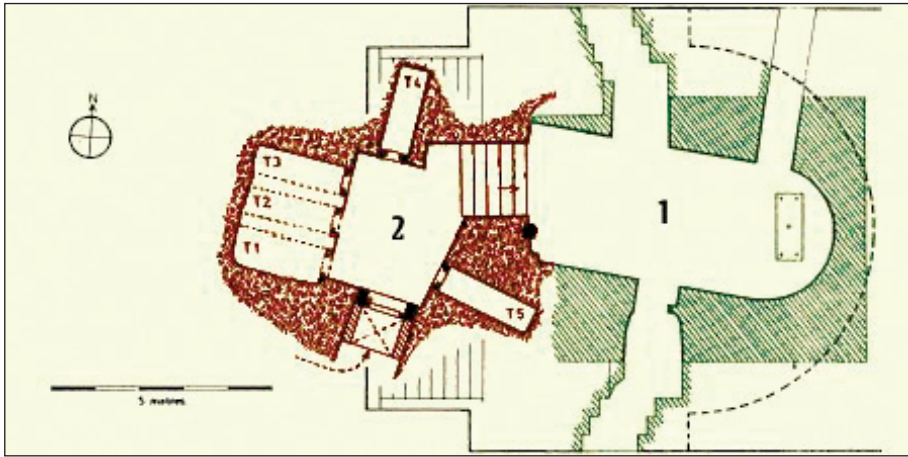
29. Plànol Jerusalem en època constantiniana, de Salvarani.

30. Restituïció de l'església del Sant Sepulcre, de Corbo.

31. Representació de Jerusalem al mosaic de Madaba. Wikimedia Commons.

32. Planta esquemàtica de la Cova de l'Eleona o Paternoster, de Wilkinson.

33. Kokh d'una tomba a Jerusalem, Nahal Azal on es col·locaven els cadàvers, de Hadashot Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israel: http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=25327&mag_id=125 [Consulta 6 setembre 2020].

34. Ossaris trobats a la Muntanya de les Oliveres, al costa de la basílica de *Dominus Flevit*. Foto de l'autora.

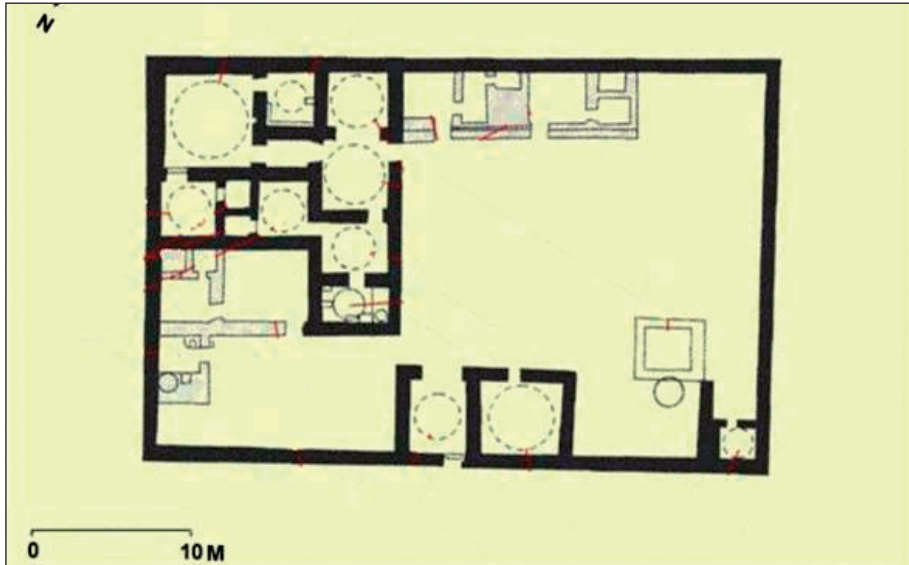
35. Mapa del monaquisme a Egipte, de *L'Art Copte en Egypte*, catàleg de l'exposició.

36. Plànol de de Qusûr al-Izayla en Kellia l'any 1981, de Bridel.

37. Fotografia aèria de Qusûr al-Izayla en Kellia, presa amb un globus aerostàtic l'any 1981, de Bridel.

38. Qusûr Isa. Prototipus d'un ermitori, de Guillaumont.

39. Pintura d'una creu en el nínxol de l'oratori de l'ermitori de Qûsur al-Izayla, de Favre.

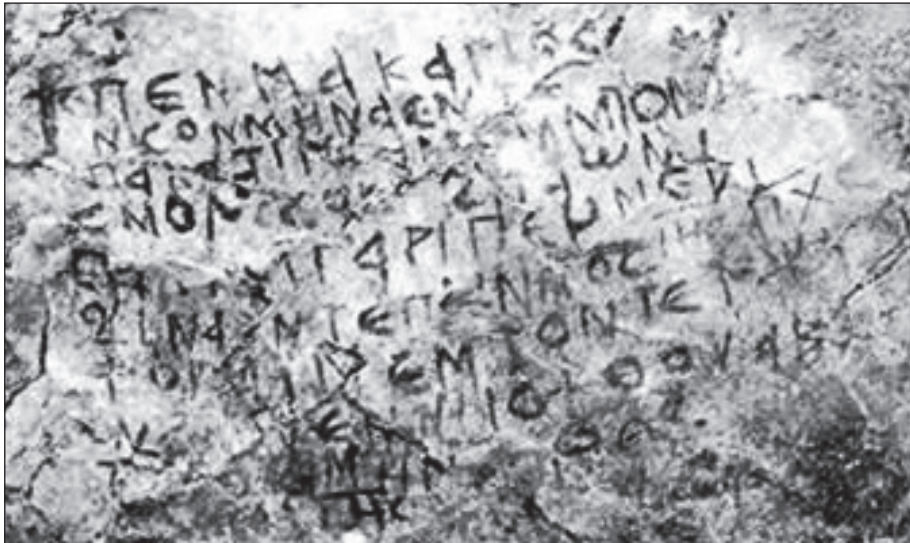
40. Qûsur Isa. Kom 1, fotografia aèria presa en 1977, de Bridel. Observeu l'església a la part superior.

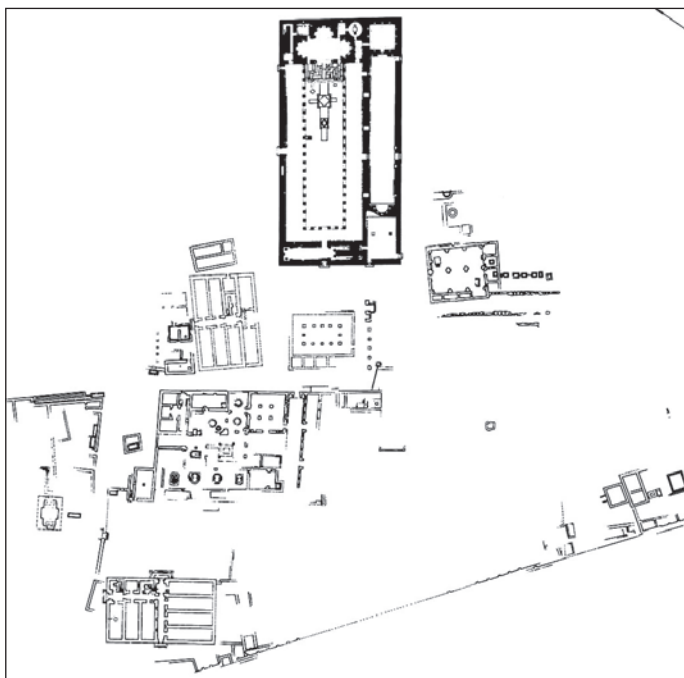
41. Monestir d'Apa Apol·lo a El Baouit, de Clédat. Foto: Museu del Louvre.

42. Monestir d'Apa Jeremies a Saqqara, Wikimedia Commons.

43. Graffiti d'un ermitori dels Kellia, de Partyka.

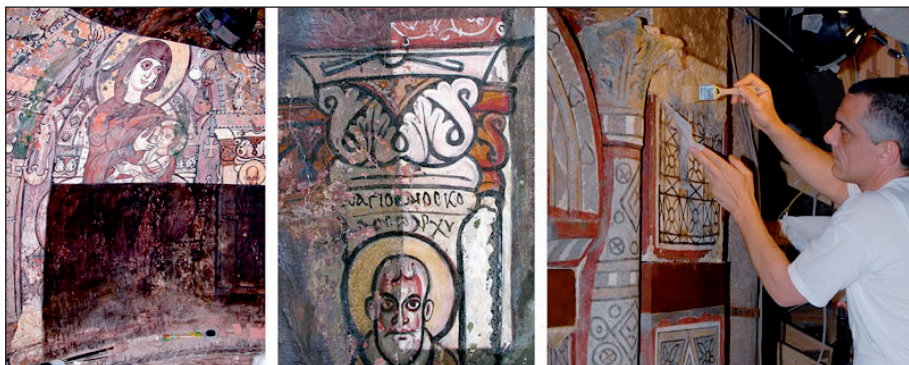

44. Monestir Blanc:
planta, de
Grossmann.

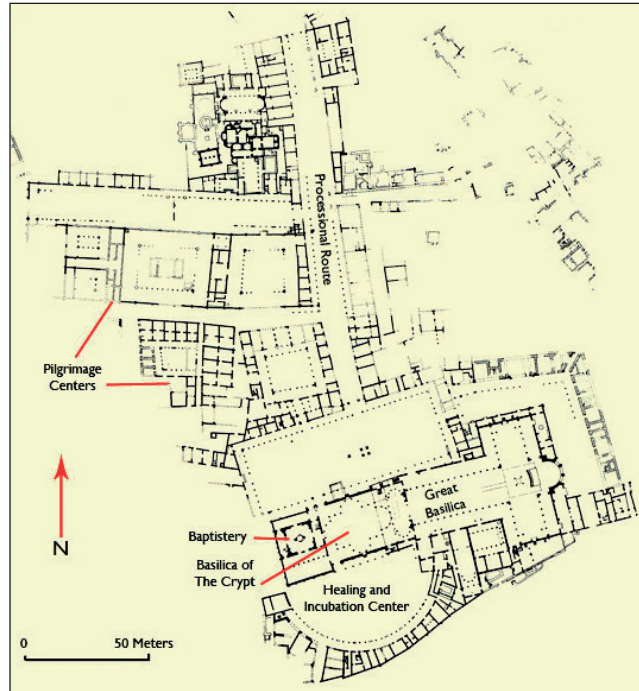

45. Monestir Blanc: Foto Alchetron, Creative Commons.

46. Detall de la restauració de les pintures
del Monestir Roig, de Bolman.

47. Planta del centre de pelegrinatge de Sant Mena, d'Unesco World Heritage.

48. Ampulla de Sant Mena. Museu del Louvre, de *L'Art Copte en Egypte*, catàleg de l'exposició.

49. Representació d'Alexandria amb el far en monedes romanes d'Antoninus Pius i Còmmode.
Wikimedia Commons.

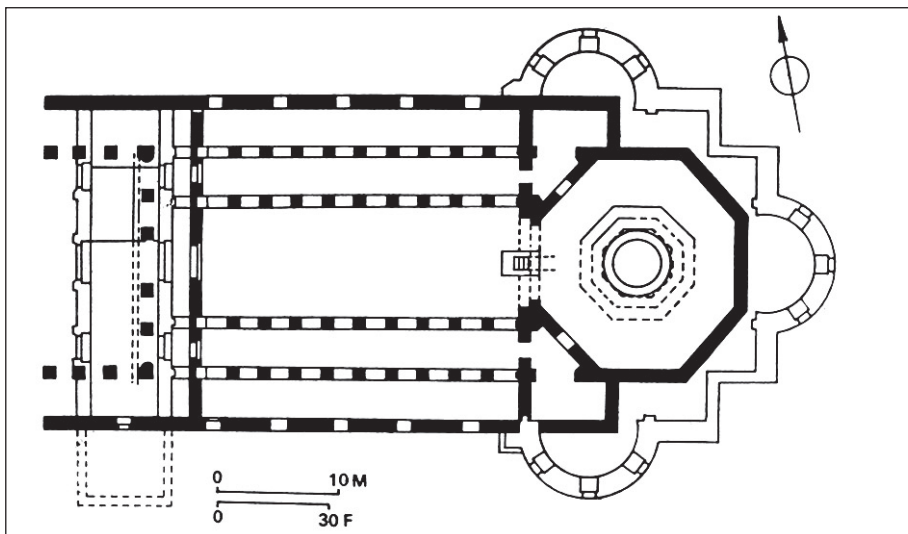
50. Alexandria representada en el mosaic de l'església de Sant Joan de Jerash, de Yale
University Art Museum.

51. Plànol d'Alexandria circa 400 AD. Creative Commons.

52. Gruta de sant Jeroni a Betlem.

53. Església de la Nativitat. Planta d'època constantiniana, de Krautheimer.

54. Restes de mosaics constantinians de l'església de la Nativitat. Wikimedia Commons.

Memòria del curs 2019-2020

Les activitats del curs lectiu 2019-2020 s'iniciaren el dilluns 2 de setembre amb l'obertura de la Secretaria i la realització dels exàmens de la convocatòria extraordinària. Les classes començaren el dia 16 de setembre.

Estadística d'alumnes

Els alumnes matriculats durant el curs 2019-2020 van ser 93 alumnes: 26 alumnes ordinaris (18 alumnes del Batxillerat en Ciències Religioses, 8 alumnes de la Llicenciatura en Ciències Religioses); 24 alumnes de la DECA Infantil-Primària més 6 alumnes de la DECA Infantil-Primària extensió Tortosa; 1 alumna de cursos de formació permanent del professorat i 36 alumnes oients.

Cursos i col·laboracions

Les noves assignatures que es van programar dins el currículum de la Llicència aquest curs van ser: «Història i arqueologia sobre el culte martirial a l'època antiga» a l'Àrea de Cristianisme Antic a càrrec del Dr. Andreu Muñoz, «Bioètica i transhumanisme» a l'Àrea de Teologia Moral a càrrec del Dr. Germán López, «"Crist viu": Pistes teològiques i pastorals per renovar la vida de l'Església» dins l'Àrea de Teologia Pastoral a càrrec del Dr. Josep Mateu, «Mistagògia de la litúrgia cristiana» a l'Àrea de Teologia Dogmàtica a càrrec del Dr. Rafael Serra i «La protecció dels menors en l'Església. Qüestions de dret penal canònic» a l'Àrea de Filosofia i Ciències Humanes a càrrec del Llic. Albert Fortuny el qual s'ha incorporat durant aquest curs a la categoria de professors invitats.

Per manca d'inscripcions es van haver de suspendre les següents assignatures del Batxillerat: «Antropologia filosòfica», «Fenomenologia de la Religió», «Eclesiologia» i «Dret canònic»; i de la Llicenciatura: «Seminari: Lectura de textos patristics» i «L'Eutanàsia: Perspectives ètiques i mèdiques».

Com en els darrers cursos, s'ha seguit impartint el curs de formació continuada per adults, iniciativa proposada pel professor emèrit Llic. Miquel Barbarà amb els següents continguts: «Ensenyaments del papa Francesc» durant el primer quadrimestre i «Resolucions del Concili Provincial Tarraconense» durant el segon quadrimestre amb motiu del seu 25è aniversari. Aquests cursos han comptat amb l'assistència de 26 alumnes oients. L'Institut agraeix al professor Mons. Miquel Barbarà la seva competent i gratuïta aportació.

Durant el curs 2019-2020 es van impartir 2 cursos de Formació Permanent del Professorat reconeguts pel Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya.

En els darrers deu anys, gràcies a la col·laboració entre l'Associació Bíblica de Catalunya i el nostre Institut s'ofereixen els Cursos Bíblics d'Estiu com assignatures optatives del primer i del segon cicle dels nostres estudis ordinaris i com a cursos de Formació Permanent del Professorat. Donades les circumstàncies originades per la Covid-19, durant el mes de juliol no es van poder realitzar aquests cursos. Es recuperarà aquesta col·laboració el curs vinent.

Cronologia dels esdeveniments

La inauguració oficial del curs a l'Institut tingué lloc el dia 17 d'octubre. S'inicià a les 18.30h. amb una Eucaristia a la capella del Seminari Pontifici de Tarragona, presidida pel Sr. Arquebisbe i concelebrada per diversos preveres professors de l'Institut. Va ser la primera vegada que el Dr. Joan Planellas i Barnosell, com a nou Moderador del nostre Institut, presidia l'acte tot i que en va fer la lliçó inaugural el curs 2013-2014 amb el títol *Joan XXII i Pau VI en els anys del Vaticà II. Algunes claus per entendre l'obra conciliar* i hi havia assistit en qualitat de Degà de la Facultat de Teologia de Catalunya els cursos 2015-2016 i 2016-2017.

Tot seguit a la Sala d'Actes va tenir lloc l'acte d'inauguració del curs 2019-2020. L'acte acadèmic s'inicià amb la lectura de la Memòria del curs 2018-2019 a càrrec del Director Dr. Joan Miquel Bravo Alarcón. Amb motiu del Mes Missioner Extraordinari, convocat pel papa Francesc, la lliçó inaugural va anar a càrrec del Dr. Eloy Bueno de la Fuente, doctor en Missionologia per la Universitat Urbaniana de Roma i professor de la Facultat de Teologia de Burgos amb el títol: «La misión universal en el dinamismo de la Iglesia local: un paradigma para la actividad pastoral».

L'acte va comptar amb la presència del Dr. Albert Viciano, en representació de la Facultat de Teologia de Catalunya (Ateneu Universitari Sant Pacià), així com d'altres autoritats civils i eclesiaístiques.

El dia 26 de novembre vam rebre la trista notícia de la mort del Mn. Jaume Roig, professor emèrit del nostre Institut, a l'edat de 72 anys. Mn. Roig va ser professor de l'Institut de Teologia de l'Arquebisbat de Tarragona des del curs 1986-1987 fins a la seva transformació el maig de 1996 a Institut Superior de

Ciències Religioses «Sant Fructuós». Va continuar la seva tasca com a docent a la nova institució i, des del curs 1996-1997 fins al curs 2010-2011, va impartir l'assignatura de «Litúrgia» a la Diplomatura en Ciències Religioses. Mn. Jaume Roig va ser l'encarregat de tenir cura durant força anys d'una petita biblioteca de consulta per als alumnes que es va instal·lar en espera de trobar una millor manera d'utilitzar la Biblioteca del Seminari Pontifici. Ell ja reposa a la casa del Pare.

Els cursos del primer quadrimestre es desenvoluparen amb normalitat. Els darrers dies lectius abans de les festes nadalenques el professorat, alumnat i personal present a l'Institut es felicitaren el Nadal amb una senzilla celebració.

En el marc del 25è aniversari del Concili Provincial Tarraconense (1995-2020), el 23 de gener al Museu Bíblic Tarraconense va tenir lloc de la presentació del llibre: *Als 25 anys del Concili Provincial Tarraconense. Amb fidelitat i amb llibertat*. La Dra. Montserrat Coll i Mn. Aureli Ortín, diaca han estat els editors de la publicació. Recordem que la Dra. Coll ha estat professora, Secretària i Cap d'Estudis de l'Institut de Teologia i professora i Vice-directora de l'ISCR Sant Fructuós. L'acte va ser organitzat per l'Editorial Claret i l'INSAF i va ser presidit pel Sr. Arquebisbe Mons. Joan Planellas, que havia escrit el pròleg de la publicació. El llibre recull 67 aportacions de membres del Concili sobre com el van viure i què demanarien ara a l'Església.

El dia 3 de febrer s'iniciaren amb normalitat les classes del segon quadrimestre.

El dia 12 de març de 2020 amb motiu de l'emergència sanitària provocada per la Covid-19 (coronavirus) i seguint les directrius del Departament de Salut, l'Agència de Salut Pública, el Ministeri de Sanitat i el Departament d'Ensenyament i les disposicions fetes públiques per l'Arquebisbat de Tarragona, l'Institut va suspendre totes les seves activitats acadèmiques presencials.

Davant de l'estat d'alarma que va comportar el confinament de tota la població, des de la Direcció de l'Institut es va demanar al professorat de l'Institut que per tal de fomentar l'acompanyament i la normalitat davant aquesta crítica situació continuessin la seva tasca docent seguint en contacte amb els seus alumnes, donant-los orientacions de la seva assignatura, pautes a seguir, apunts, lectures, treballs, etc., amb el suport tècnic de la Secretaria. La resposta va ser gairebé immediata i, amb els mitjans que teníem a la nostra disposició, l'activitat acadèmica va continuar amb cadascú a casa seva.

Com que el confinament es va allargar moltes setmanes, l'Ateneu Universitari «Sant Pacià» va oferir als ISCR de Catalunya la possibilitat de poder utilitzar la plataforma que feien servir la Facultat de Teologia de Catalunya (a la qual estem vinculats) i la Facultat Antoni Gaudí per seguir les classes de forma virtual després de la suspensió de les classes per la pandèmia provocada pel coronavirus. Així doncs, després de les festes pasquals, l'Institut va aprofitar aquesta eina i es van començar a impartir les classes de forma «virtual presencial», mantenint-les en el dia i l'horari habituals ja que eren els que tothom tenia dedicats a aquestes classes.

Tot i el gran repte que va suposar per al professorat, alumnat i Secretaria, l'activitat acadèmica virtual va continuar fins el 5 de juny quan s'acabaren les sessions del segon quadrimestre i s'inicià el període d'exàmens. Tot i que durant aquest període ja havíem entrar en el procés de desconfinament, es aprofitar aquest nou recurs per poder realitzar alguns exàmens virtuals i la presentació/exposició de treballs. Es va donar per finalitzat el curs 2019-2020, amb la notificació de les qualificacions el dia 6 de juliol.

Durant els dies de confinament es van rebre les tristes notícies del traspàs de dos dels nostres professors emèrits: Mn. Joan Aragonès Llebaria i Mn. Ricard Cabré Roigé.

Mn. Joan Aragonès Llebaria, va traspasar el dia 17 de març, a l'edat de 90 anys. Mn. Aragonès va iniciar la docència l'any 1969 a l'Escola de Teologia —l'actual Institut Superior de Ciències Religioses «Sant Fructuós»—, servei que va exercir fins al curs 2006-2007. A la lliçó inaugural del curs 2004-2005 se li va fer un reconeixement juntament amb d'altres professors que van passar a ser emèrits per la seva llarga trajectòria com a docent a la nostra institució. Va impartir assignatures de l'àrea de Sagrada Escriptura com ara: «Introducció a l'Antic Testament», «Profetes», «Pentateuc i Històrics», «Salms i Sapiencials», «Introducció general a la Bíblia» i «Hebreu bíblic».

Mn. Ricard Cabré Roigé va traspasar el dia 24 d'abril, a l'edat de 91 anys. Mn. Cabré va ser professor de l'Escola de Teologia des de 1973 i va continuar exercir la docència fins al 2002-2003. Va impartir dins la Diplomatura de Ciències Religioses l'assignatura de «Moral social». Ells ja són a la presència del Pare participant de Pasqua eterna. Descansin en pau.

La missa exequial de tots dos professors es va celebrar a la Catedral el 26 de juliol, quan les circumstàncies ho van permetre, en una celebració per les

víctimes de la Covid-19 on es van encomanar tots els preveres traspassats durant el confinament els quals no es va poder celebrar el seu traspass.

Durant el curs el nostre Director ha participat en les reunions periòdiques dels directors dels Instituts de Ciències Religioses i en les del Senat acadèmic de l'Ateneu Universitat Sant Pacià a Barcelona.

Nomenaments

El dia 5 de novembre de 2019 el cardenal Joan Josep Omella, Gran Canceller de l'Ateneu Universitari Sant Pacià (AUSP) va fer públic el nomenament del Dr. Joan Torra i Bitlloch com a nou degà de la Facultat de Teologia de Catalunya (FTC). El Dr. Torra substitueix en el càrrec al Dr. Joan Planellas i Barnosell, que el passat 4 de maig havia estat nomenat arquebisbe metropolità de Tarragona.

El 28 de gener de 2020 el Dr. Albert Viciano, professor no-estable del nostre Institut, va ser nomenat nou vicedegà de la Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes (AUSP), de la qual forma part del cos de professors ordinaris i fins, el moment, n'era el Cap d'Estudis.

El 20 de maig de 2020 va tenir lloc reunió del Consell d'Institut en la qual, entre d'altres temes, es va procedir a la votació de la terna de professors estables candidats a la Direcció de l'Institut ja que el nomenament pel quinquenni 2015-2020 del Dr. Joan Miquel Bravo arribava al seu termini.

Amb el vistiplau del Sr. Arquebisbe Joan Planellas, el cardenal Joan Josep Omella, arquebisbe de Barcelona i Gran Canceller de l'Ateneu Sant Pacià, del qual forma part la Facultat de Teologia de Catalunya, a la qual està vinculat l'Institut Superior de Ciències Religioses «Sant Fructuós», el dia 17 de juliol va signar el nomenament del Dr. Andreu Muñoz Melgar com a director del nostre Institut.

Agraïments finals

El nostre Institut vol, primerament, manifestar el seu agraïment al Dr. Joan Miquel Bravo Alarcón per la tasca i dedicació durant els anys que ha estat al capdavant del nostre Institut.

També vol agrair la col·laboració amb l'Institut de les persones i altres organismes que han prestat el seu servei a la nostra institució durant el curs 2019-2020 com a la Sra. Marisa Jiménez, Directora del Centre Tarraconense

«El Seminari» o la tasca realitzada pel personal de consergeria, Sra. Ana Arroyo i la Sra. Gemma Martín, i pel personal de neteja.

Agraïm, també, la col·laboració i disponibilitat de la Biblioteca del Seminari Pontifici, dirigida per Dr. Albert Viciano i pel tècnic Sr. Sergi Guardiola, i per les auxiliars Sra. Montserrat Roig i Sra. Montserrat Sabaté, que presten el seu servei als nostres professors i alumnes.

Finalment, agraïm la col·laboració sempre fraternal del personal del Secretariat Diocesà d'Animació Bíblica.

Roser Fornell Guasch
Secretària de l'ISCR «Sant Fructuós»

Parlament del Sr. Arquebisbe, Dr. Joan Planellas i Barnosell, Moderador de l'Institut Superior de Ciències Religioses «Sant Fructuós» de Tarragona, en la inauguració del curs 2019-2020

Dr. Joan Miquel Bravo, Director de l'Institut; estimat Dr. Albert Viciano, representant de la Facultat de Teologia de l'Ateneu Universitari Sant Pacià; Dr. Eloy Bueno, *catedrático de la Facultad de Teología de Burgos*; Autoritats acadèmiques, benvolguts professors i alumnes, estimat Poble Sant de Déu.

Amb aquest acte d'avui inaugurem un nou curs d'aquesta estimada institució universitària.

La lección inaugural que acabamos de escuchar del profesor Dr. Eloy Bueno, ha sido una extraordinaria disertación sobre la teología de la misión en el marco de la Iglesia local. Una conferencia que no podía ser más oportuna: la lección inaugural del curso de nuestro Instituto enmarcada en el mes misionero extraordinario promulgado por el papa Francisco para conmemorar el centenario de la Carta Encíclica «Maximum Illud». Muchas gracias, Dr. Bueno, por su exposición que le acredita como uno de los mejores teólogos mundiales que han reflexionado sobre la actividad misionera de la Iglesia.

Inaugurem, per tant, un nou curs de l'Institut «Sant Fructuós», reconegut per la Facultat de Teologia de Catalunya, institució integrada a l'Ateneu Universitari Sant Pacià, on s'ofereixen uns estudis sistemàtics de teologia, de nivell universitari, amb totes les matèries concurrents: Sagrada Escriptura, filosofia, teologia, història de l'Església, arqueologia i arts cristianes, etc.

Com indicava en la Carta Dominical del primer diumenge d'aquest mes d'octubre (6 octubre 2019), "el nivell majoritari de la societat i els interrogants que planteja la vida en el món modern fan més necessari, cada dia, posseir un pensament sòlid i clarificat de la fe. L'anomenada «fe del carboner» avui no

s'aguanta. L'entrada de molts laics i laiques a la docència, especialment els qui es dediquen al camp de la Religió escola, catequesi o altres àmbits, l'entrada també de molts altres laics i laiques a una col·laboració més immediata a l'apostolat, cosa que és un «signe dels temps», exigeix una formació ben documentada. El mateix passa quan hom vol obrir-se a un diàleg seriós amb els homes i dones d'avui. L'Institut «Sant Fructuós» s'ha marcat aquests objectius; però no queda clos en l'àmbit dels creients, està obert sense discriminació a altres persones que, contemplant des de fora la comunitat cristiana, s'interessen per la fe que professa l'Església catòlica o es troben oberts a les preguntes sobre el sentit de la pròpia vida i sobre què hi fem en aquest món. El nostre Institut està cobrint un dels objectius sobre la formació demanats pel Concili Vaticà II i urgits també pel Concili Provincial Tarraconense de 1995 que, si Déu vol, durant aquest curs en celebrarem el vint-i-cinquè aniversari. En els moments actuals, el nostre Institut esdevé la primera casa de formació de la nostra diòcesi, donat que, com sabeu, els nostres seminaristes de fa anys que es formen a Barcelona".

El nostre Institut vol oferir una teologia atenta a la vida de les persones. «Superar aquest divorci entre teologia i pastoral, entre fe i vida, ha estat precisament una de les principals aportacions del Concili Vaticà II». «Goso dir que ha revolucionat en certa manera l'estatut de la teologia, la manera de fer i del pensar creient», afirma el papa Francesc en la Constitució Apostòlica *Veritatis gaudium*, (8-XII-2017) (Proemi, 2), sobre les Universitats i Facultats eclesiaístiques, tot recollint el Videomissatge al Congrés Internacional de Teologia de Buenos Aires (2015). De fet, el Decret *Optatam totius* del Concili Vaticà II sobre la formació, es posava en aquesta perspectiva, quan per assolir una intel·ligència més fonda del misteri de Crist, assenyalava els «llocs teològics» essencials: meditació i estudi de la Sagrada Escripura, participació assídua i conscient a la Sagrada Litúrgia, «font primera i necessària de l'esperit veritablement cristià», l'estudi sistemàtic de la Tradició viva de l'Església, en diàleg amb els homes del seu temps, en escolta profunda dels seus problemes, les seves ferides i les seves necessitats. I afegia: «La preocupació pastoral ha d'estar present en tota la formació dels alumnes» (OT 19).

Inaugurem avui el curs en el marc del mes missioner extraordinari, pensat i promulgat pel papa Francesc. Els cristians som batejats i enviats, com afirma el lema missioner d'enguany. Per aquest motiu, ressonen encara amb força a la nostra Església i, avui, en la nostra institució universitària la *Evangelii nuntiandi* i la *Populorum progressio* de sant Pau VI. Jo diria que no es tracta tan sols d'anunciar

l'Evangeli, sinó també que siguin informats per la força del mateix Evangeli el sistema de pensar, els criteris de judici i les normes d'actuació; en una paraula, cal que tota la cultura humana sigui penetrada per l'Evangeli. A la *Populorum progressio* es recordava la necessitat de pensadors de reflexió profunda que busquin un humanisme nou, el qual permeti a l'home modern de trobar-se a si mateix. D'altra banda, Benet XVI convidava a «eixamplar la raó», fent que els diferents àmbits del saber humà siguin interactius: el teològic, el filosòfic, el social i el científic.

Ressonen també en la nostra Església i en la nostra institució universitària aquells temes nuclears de la *Evangelii gaudium* del papa Francesc: vol una Església tota ella missionera, perquè tot batejat esdevé apòstol en els seus ambients. D'aquí que ens cal una Església en sortida, indica el papa, reafirmant-se en el fet que no vivim una època de canvis «sinó un veritable canvi d'època», marcat per una crisi antropològica (EG 55) i socioambiental (*Laudato si'*, 139) d'àmbit global. «El problema és que no disposem encara de la cultura necessària per a enfrontar aquesta crisi i cal construir lideratges que marquin camins» (*Laudato si'*, 53; cf. 105), ens afirma el papa Francesc (VG, Proemi 3). I com trobem a faltar aquests lideratges en la nostra estimada terra catalana! Precisament, en aquest afany d'acarar la crisi antropològica i socioambiental, així com de promoure nous lideratges, prossegueix el papa, la xarxa mundial de les Universitats i Facultats Eclesiàstiques i, dins la modèstia que la caracteritza, la nostra pròpia institució universitària, el nostre Institut «Sant Fructuós», està cridat a portar el llevat, la sal i la llum de l'Evangeli de Jesucrist i de la Tradició viva de l'Església, que està sempre oberta a nous escenaris i a noves propostes. És necessària una autèntica hermenèutica evangèlica per comprendre millor la vida, el món, els homes... per mitjà d'una atmosfera espiritual de recerca i de certesa basada en les veritats de raó i de fe.

Tot això es podrà portar a terme, tot això esdevindrà «fecund, només si es fa amb la ment oberta i de genolls», afirma també el papa Francesc. El teòleg que es complau en el seu pensament complet i acabat és un mediocre. El bon teòleg i filòsof té un pensament obert, és a dir, incomplet, sempre obert al *maius* de Déu i de la veritat, sempre en desenvolupament... (VG, Proemi 3).

D'altra banda, també, els centres superiors d'ensenyament i, per tant, el nostre mateix Institut, han de promoure homes i dones savis. Homes i dones savis d'Evangeli, savis de la Paraula de Déu, savis d'amor, savis del bon sentit de les coses i que en ells hom pugui olorar el perfum genuí de l'Evangeli de Jesús.

Volem homes i dones savis que esdevinguin missioners. «Savis»: Aquesta és una paraula molt elevada que podria semblar inaccessible, però equival a poder comptar amb persones d'uns hàbits de reflexió, de discerniment i de pensament profund, per tal de superar la superficialitat en què està entrant la nostra societat davant les preguntes pel sentit de la vida, les preguntes sobre què hi fem en aquest nostre món, les preguntes que, al capdavant esdevenen les últimes i les més fonamentals. La recerca de la saviesa i de la profunditat ens farà també capaços d'acompanyar les persones, que és molt propi de tot home i de tota dona d'Església.

Treballem, doncs, perquè aquest programa es pugui acomplir en el nostre Institut Superior de Ciències Religioses. En aquest programa, al capdavant, ens hi va la formació del present i del futur de la nostra Església diocesana. Que l'Esperit del Senyor ens acompanyi en aquesta comens, ell que rejuveneix i fa noves totes les coses.

Amb aquest deler i amb aquest esperit, queda inaugurat el curs 2019-2020 en el nostre Institut Superior de Ciències Religioses «Sant Fructuós» de Tarragona.

Índex

LLIÇÓ INAUGURAL

Els escenaris de la vida de Sant Jeroni: de Roma a Terra Santa a càrrec de la Dra. Cristina GODOY FERNÁNDEZ	5
--	---

MEMÒRIA DEL CURS 2019-2020	103
----------------------------------	-----

PARLAMENT DEL SR. ARQUEBISBE EN LA INAUGURACIÓ DEL CURS 2019-2020	109
---	-----

